

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirikiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hər bə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

**Salayeva Nigar Nazim
Fərəcova Güluzur Balamirzə**

**Azərbaycan dilində işgüzar
və akademik kommunikasiya**

**Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin
tələbələri üçün dərslik**

*Azərbaycan Respublikası
Elm və Təhsil Nazirinin
3-29/3-2-49F/2024 sayılı
09.02.2024-cü il tarixli
əmri ilə dərslik kimi təsdiq
edilmişdir.*

BAKI – 2024

Rəy verənlər: **Mirzəyev Həbib Adil oğlu**
Azərbaycan Texniki Universitetinin
Humanitar fənlər kafedrasının müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hüseynov Mərdan Həsən oğlu
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
baş müəllimi, Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

Zeynalova Gülnar Səxavət qızı
Sabirabad Dövlət Sosial-İqtisadi Kollecin
müəllimi

Redaktor: **Salayev Oktay Ağacan oğlu**
Azərbaycan Texniki Universiteti
nəzdində Bakı Dövlət Rabitə və
Nəqliyyat Kollecinin müəllimi

N.N.Salayeva, G.B.Fərəcova “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”, Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri üçün dərslik. Birinci nəşr. Bakı–2024, «CLASS PRINT MMC», 196 səhifə.

	Müdəricat	5
	Giriş hissə	7
1.	Fənn haqqında məlumat. Fənnin məqsəd və vəzifələri. Dil və nitq. Dil haqqında məlumat. Azərbaycan dili.	9
2.	Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Natiqlik sənətinin başqa elmlərlə əlaqəsi.	17
3.	Nitqin formaları. Şifahi nitqin xüsusiyyətləri. Şifahi nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi.	35
4.	Ünsiyyət. İşgüzar ünsiyyət mədəniyyəti.	46
5.	Nitqin etik məsələləri. Nitq etiketləri	57
6.	Diskussiya və dinləmə mədəniyyəti.	67
7.	Ədəbi dil. Ədəbi dilin normaları. Fonetik norma. Akademik və işgüzar kommunikasiyada orfoqrafik normanın gözlənilməsi. Abreviaturalar. Durğu işarələri.	76
8.	Akademik və işgüzar kommunikasiyada orfoepik normanın gözlənilməsi. Fonetik hadisələr.	86
9.	Nitqin ifadəliliyi. Vurğu, intonasiya.	92
10.	Leksik norma. Akademik və işgüzar kommunikasiyada leksik normanın gözlənilməsi.	99
11.	Qrammatik norma. Akademik və işgüzar kommunikasiyada qrammatik normaların	102

	gözlənilməsi.	
12.	Mədəni nitqə verilən tələblər	106
13.	Üslub və üslubiyyət. Azərbaycan dilinin funksional üslubları	120
14.	İşgüzar yazışmalar, işgüzar sənədlərin yazılma qaydaları.	131
15.	Ünsiyyətdə bədən dilinin əhəmiyyəti. Jest və mimika	137
16.	Akademik və peşəkar yazı	141
17.	İşgüzar kommunikasiyanın mədəniyyətlərarası özünəməxsusluğu	148
18.	İşgüzar görüşlərin təşkili və danışıq qaydaları.	153
19.	Ümummillə lider Heydər Əliyev və onun natiqlik məharəti	159
20.	Azərbaycan dövlət dili haqqında qərarlar, fərmanlar və qanunlar	165
21.	Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları	176
	İzahlı lüğət	188
	Əsas anlayışlar	192
	İstifadə olunmuş ədəbiyyat	194

GİRİŞ

Yaxşı nitq qabiliyyəti, şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət vasitələrindən istifadə etmək bacarığı bir mütəxəssis üçün peşəkar uğur və psixoloji qarşılıqlı əlaqənin əsas şərtinə çevrilir, bu bacarıq, peşəsi ünsiyyət fəaliyyəti ilə əlaqəli insanlar üçün vacibdir.

Dərslik Azərbaycan dilində yazılı və şifahi formada işgüzar ünsiyyətin müxtəlif janrlarının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tələbələrə ünsiyyət bacarıqlarını mənimsəməyə kömək edəcəkdir.

Dərslik həm sinif dərsləri zamanı, həm də tələbələrin müstəqil işi zamanı istifadə edilə bilər. Sonuncu, peşəkar keyfiyyətlərin formalaşmasına diqqətin mühazirə dərslərindən müstəqil iş prosesində gələcək mütəxəssisin özünü inkişaf etdirməsinə köçürüldüyü müasir şəraitdə xüsusilə vacibdir. Bir çox məşğələlər, nümunəvi və qüsurlu mətnlərin ətraflı təhlili ilə, kommunikativ təlim və işgüzar oyunlar ilə öz mətninizi hazırlamaq və dramatikləşdirməklə bağlı tapşırıqları təklif edir.

Bədi və publisistik mətnlərdən fraqmentlərdən də tez-tez istifadə olunur (lazım olduqda, onlar qısaldılır və uyğunlaşdırılır). Mətnin kompozisiyasını, onun janr xüsusiyyətlərini, düzgünlüyünü və ifadəliliyini təhlil etmək, müəllifin strategiya və taktikasını, tezis və arqumentlərini müəyyən etmək, ritorik fiqurları xarakterizə etmək, nitqin təsirinin səmərəliliyini qiymətləndirmək təklif olunur.

Müasir dünyada işgüzar ünsiyyət müxtəlif problemlərin optimal həlli yollarının birgə axtarışı üçün etibarlı vasitələrdən biridir. İşgüzar ünsiyyət mədəniyyəti həmişə xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Uğur qazanmaq üçün ilk növbədə ünsiyyət qurmağı öyrənməlisiniz. Bu dərslik

insan ünsiyyətini sistemli təhlilini təqdim edir: mahiyyəti, məqsədləri, funksiyaları və vasitələri. Kitab tələbələrə işgüzar ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafı problemi haqqında vahid anlayış formalaşdırmağa, onlara həyat vəziyyətlərini adekvat qiymətləndirməyi və onların həllini tapmağı öyrətməyə imkan verəcək.

“Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənninin tədrisində nəzəri, təcrübi məşğələlər nəzərdə tutulmuşdur. Gələcəyin peşəkar mütəxəssisi olacaq hər bir kəs ixtisas və peşəsindən asılı olmayaraq effektiv kommunikasiya vərdişlərinə yiyələnməlidir. Cəmiyyətin qabaqcıl mütəxəssisinin səviyyəsi, mədəniyyəti ən əvvəl onun nitqində, danışiq və yazı üslubunda özünü göstərir. Mədəni insanda hər şey gözəl olmalıdır. Bunları istiqamətləndirən başlıca amil isə şifahi və yazılı dil və nitqdır. Effektiv ünsiyyət vasitəsi olan nitq alətini öyrənmək, həm də işgüzar ünsiyyət bacarığını formalaşdırmaqdır.

Digər tərəfdən istənilən sahə ilə bağlı elmi biliklərin orta ixtisas təhsil müəssisələrində qazanılması akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsinə şərh etməyi tələb edir. Dərslərdə fənnin məzmununun qısa təsviri, təşkil olunacaq mövzular, onların keçirilmə ardıcılığı öz əksini tapmışdır. Bu fənn tətbiqi xarakter daşıyır, özündə bir sıra fundamental elmi araşdırmaların nəticələrinə əsaslanır, işgüzar və akademik kommunikasiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi, etika, pedaqogika, psixologiya, məntiq, nitq mədəniyyəti və s. sahələri əhatə edir.

§ 1. Fənn haqqında məlumat. Fənnin məqsəd və vəzifələri. Dil və nitq. Dil haqqında məlumat. Azərbaycan dili.

Müasir zamanda insan həyatını ünsiyyətsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Ünsiyyət insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə prosesidir. İşgüzar ünsiyyət ən geniş yayılmış ünsiyyət növüdür. Bu gün işgüzar ünsiyyət ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz edir. Çox vaxt müəssisələr və fiziki şəxslər müəyyən bir sahədə qarşılıqlı əlaqələri qanuni şəkildə rəsmiləşdirmək üçün işgüzar münasibətlərə girirlər. İşgüzar ünsiyyət formalarına görə müxtəlifdir. İşgüzar ünsiyyətin işgüzar söhbət, görüş, işgüzar danışıqlar, mətbuat konfransı, ictimaiyyət qarşısında çıxış, təqdimat, müzakirə, telefonla işgüzar söhbət kimi formaları mövcuddur. Eyni informasiya məzmunu müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Məsələn, layihənin müzakirəsi işgüzar söhbət, işgüzar görüş və ya danışıqlar şəklində baş verə bilər. Zamanla işgüzar ünsiyyətin əhatə dairəsi genişlənir.

Fənnin məqsəd və vəzifələri

“Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənninin əsas məqsədi kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Azərbaycan dili və ona göstərilən dövlət qayğısı ilə bağlı məlumatlara yiyələnmək;
- kommunikasiyanın forma və funksiyaları, səviyyələri barədə biliklərə sahib çıxmaq;
- şifahi və yazılı kommunikasiyalar, habelə nitqə verilən tələbləri: düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, səlislik, təmizlik, yığcamlıq, sadəlik, zənginlik, rəbitəlilik və digər önəmli məsələlərin rolunu müasir

- tələblər səviyyəsində öyrənmək;
- kommunikativ ritorikanın nədən ibarət olduğunu, ədəbi dilin üslublarını, aktiv və passiv leksikasını bilmək;
- rabitə və kommunikativ strategiyaları, yaradıcılıq texnologiyalarını mənimsəmək;
- danışıq etikası və müraciət etiketləri barədə məlumatlara yiyələnmək;
- təşkil olunmuş nitqin (mühazirə, məruzə, çıxış, spontan) özünəməxsusluğunu bilmək;
- müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları barədə məlumatları və qaydaları öyrənmək;
- işgüzar ünsiyyətdə məktublarda elektron və onlayn kommunikasiyaları barədə bilikləri zənginləşdirmək;
- orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarına əməl olunmasının mahiyyətini öyrənmək;
- işgüzar ritorika haqqında nəzəri və praktik çalışmalara sahib çıxmaq;
- ictimai həyatda səmərəli davranışları, şifahi və yazılı ünsiyyət vərdişlərini formalaşdırmaq, mənimsətmək;
- bütün işgüzar resurslardan istifadə etməklə nitq mədəniyyətini yüksəltməkdir.

Bu fənnin məqsədi tələbələrin işgüzar kommunikasiya sahəsində ünsiyyət və nitq səriştələrini formalaşdırmaq, şifahi və yazılı nitqdə Azərbaycan dilinin imkanlarından səmərəli istifadə etmək vərdişləri aşılamaqdan ibarətdir. Müasir dövrdə savadlı yazmaq bacarığı, gözəl danışmaq qabiliyyəti, müxtəlif tipli sənədləri tərtib etmək, elektron yazışmalar aparmaq səriştəsi, internet resurslarından istifadə hər bir insanın peşəkar-mədəni səviyyəsini müəyyənləşdirən mühüm amillərdən biridir.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Dünya qloballaşması, mədəniyyət və təhsili əhatə edən inteqrasiya prosesləri, gənc mütəxəssislərin hazırlanmasında yeni tələb və bacarıqlar diqtə edir. Bu yeni tələblər arasında yazılı işgüzar ünsiyyət tətbiq etmək, bir komanda daxilində səmərəli işləmək, şifahi və yazılı mədəniyyətlərarası işgüzar ünsiyyət dilində milli və beynəlxalq xüsusiyyətləri nəzərə almaq bacarığı da mühüm yer tutur. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni məhz bu bacarıq və keyfiyyətlərin tələbələrə aşılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur.

Uğurlu münasibət yaratmaq üçün öncə ünsiyyətə mane olan məqamları müəyyənləşdirib aradan qaldırmaq və uğurlu ünsiyyətə kömək edəcək vasitələrdən istifadə imkanlarını artırmaq gərəkdir. Bu gün sakini olduğumuz real dünyada heç də bütün mesajlar birbaşa, açıq formada təqdim olunmur. Mesajları düzgün anlamaq üçün isə ilk növbədə mənsub olduğumuz cəmiyyətin ictimai-mədəni səviyyəsinə, etnik-əxlaqi normalarına, eləcə də iş ortamı qaydalarına hakim olmaq gərəkdir.

“Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni dil və nitq, nitqdə Azərbaycan ədəbi dil normalarından düzgün istifadə qaydaları, mədəni nitqə verilən tələblər, nitq etiketləri, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi haqqında ümumi məlumat və s. məsələləri də əhatə edir. Fənn ünsiyyətin ən sadə ünsürlərindən başlayaraq akademik kommunikasiyaya qədər önəmli sahələri əhatə edən müxtəlif nəzəri və təcrübi biliklərin tələbələrə aşılır.

Dil haqqında məlumat. Dil və nitq

Hər bir millətin varlığının əsas şərtlərindən və göstəricilərindən biri, qürur mənbəyi onun ana dilidir. Dil hər bir xalqın varlığının yeganə təminatçısı kimi onun milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanılmasında, inkişaf etdirilməsində, əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dili də əsrlərdir ki, xalqımızın milli-mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Təsadüfi deyil ki, ana dilimiz də dövlət rəmzlərimiz kimi, hər bir azərbaycanlı üçün əzizdir. Xalqımızın əbədiyaşarlığına xidmət edən ana dilimiz qədim tarixi olan, min illərin müxtəlif burulğanlarından alınacaq, üzüağ çıxaraq müasir dövrə gəlib çatmış ən böyük milli mənəvi sərvətimizdir. “Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir” (H.Ə. Əliyev)

Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti ilə bağlı olan təfəkkürlə sıx əlaqədədir. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin çox oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq, dil ilə təfəkkür heç də eyniyyət yaratmır. Bunların hər birinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu fərqlərin ən başlıcası odur ki, dil lüğəvi və qrammatik vasitələrdən istifadə edir. Lakin təfəkkür üçün istifadə mənbəyi sözlər və cümlələr deyil, məfhumlar və hökmlərdir.

Təfəkkürün ifadə vasitəsi olan dil ictimai hadisədir. Dil digər ictimai hadisələrlə əlaqədədir. Lakin dil heç də

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

bütün cəhətləri ilə başqa ictimai hadisələrə oxşamır. Dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dilin başlıca səciyyəvi əlaməti ondan ibarətdir ki, o bir neçə ilin, yaxud müəyyən bir dövrün məhsulu olmayıb, bir çox əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçirərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Həmçinin, dil yarandığı zamandan etibarən xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq qoymadan bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olur. Buna görə də dil ictimai xarakterə malikdir. Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olub, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Elə buna görə də dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur.

Dil ünsiyyət vasitəsidir. Nitq isə bu ünsiyyətin özüdür. Nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət prosesidir. Nitq dil normalarına əsaslanır, dil sistemi isə öz növbəsində nitq fəaliyyətində təzahür edir, təkmilləşir.

Nitq fərdidir, ayrı-ayrı adamların nitq aktlarıdır, vərdişləridir, danışığıdır, yazısıdır. Yazıçının dili dedikdə, yazıçının nitqi nəzərdə tutulur. Ümumxalq dili eyni bir dil kollektivi üzvlərinin əlaqə məqsədilə dildən istifadə formalarından asılı olaraq müxtəlif dəyişikliyə uğrayır. Danışanlar, yaxud yazanlar dil vasitələrindən eyni şəkildə istifadə etmirlər. Bu istifadə şəxsin təhsili, həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi və s. ilə bağlı müxtəlif şəkildə olur. Burada danışan və yazanın ifadə etdiyi fikrə münasibəti də dil vasitələrindən istifadənin rəngarəngliyinə, müxtəlifliyinə səbəb olur. Bu münasibətdən asılı olaraq cümlədə sözlərin sırası dəyişilir,

müxtəlif xitablar, ara sözləri, ara cümlələr işlədilir, rəngarəng intonasiya çalarlarından istifadə olunur.

Dili ünsiyyət vasitəsi kimi müşahidə etmək mümkün deyildir. Bu müşahidə fərdlərin nitqi və onun məhsulu olan mətn üzrə aparılır. Dilə dair qrammatika kitabları və digər sorğu vəsaitləri bu mətnlər, onların təhlili yolu ilə aparılan araşdırmaların nəticəsi olaraq yazılır, oxuculara təqdim olunur. Nitq daha çox sintaksislə bağlıdır, onun sinonimi kimi işlənir.

Nitq tarixi səciyyə daşıyır, dil isə tarixdən kənardadır. Başqa sözlə, nitq işləndiyi şəraitdən asılıdır, həmin şəraitdəki bütün faktorların təsirinə məruz qalır, dəyişikliyə uğrayır. Lakin dil normalarının köməyi ilə bu dəyişikliklərdən, təsirlərdən özünü qoruyur.

Nitq dil ilə müqayisədə mütəhərrik və dinamikdir. Onun vahidləri (mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, cümlələr) nitq prosesində yaranır, mürəkkəb quruluşa malik olur. Bu vahidlər həmin an üçün zəruri ehtiyacı ödəmək məqsədi güdür.

Azərbaycan dili.

Azərbaycan Respublikasının əhalisinin gündəlik ünsiyyət vasitəsi və rəsmi dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dili İran İslam Respublikasında yaşayan 30 milyonluq azərbaycanlının da ana dilidir. Rusiyada, ABŞ-da, Türkiyədə və Qərbi Avropa ölkələrində bir neçə milyon azərbaycanlı yaşayır. Bir neçə yüzilliklər ərzində müxtəlif ölkələrin sakinləri olmalarına baxmayaraq, bu gün də hansı ölkədə yaşamalarından asılı olmayaraq, azərbaycanlılar bir-birlərini sərbəst anlayırlar. Beləliklə, yer üzündə hazırda Azərbaycan dilində danışan 50 milyondan çox adam yaşayır.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Azərbaycan dili genealoji təsnifata görə, türk dillərindən biri olub, Ural-Altay dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir və ən yaxın qohumları olan türk, türkmən və qaqauz dilləri ilə birlikdə ərazi prinsipinə görə türk dilləri arealının cənub-qərb qrupunu təşkil edir. Ənənəvi-morfoloji və ya tipoloji təsnifat baxımından Azərbaycan dili iltisəqi (aqlütinativ) dillər qrupuna daxildir. Bu qrupa daxil olan bütün dillər kimi, Azərbaycan dilində də insirafi (flektiv) dillərdən fərqli olaraq bütün söz kökləri özümlü leksik və qrammatik mənası olan müstəqil sözlərdir; qrammatik mənalar və qrammatik əlaqələr isə həmişə söz kökündən və əsasından sonra gələn təkmənalı (monosemantik) şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur.

Azərbaycan xalqının etnik əsasını təşkil edən türklər indiki Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl yaşamış, birinci minilliyin əvvəlindən isə başqa mənşədən olan çoxsaylı tayfalarla birlikdə bu torpağın qədim sakinləri olmuşlar. Türk mənşəli Azərbaycan dilinin və həmin dildə danışan xalqın yaranması, başqa sözlə, bu dilin ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi uzun sürən, bir neçə əsr davam edən bir proses olmuşdur. Əhalinin etnik tərkibində türk tayfalarının sayı, habelə iqtisadi, siyasi, mədəni təsiri artdıqca dilin fəaliyyət dairəsi də genişlənmiş və beləliklə, bəzi etnik və antropoloji xüsusiyyətlərini bu gün də qoruyub saxlaya bilən çeşidli etnik qruplar ümumi mədəni-mənəvi və dini birliyi olan bir xalq halında birləşmişlər.

Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçmiş qədim ədəbi dillərdən biridir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili ədəbi dilimizin şifahi növü kimi qəbul edilərsə, hazırda xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilin yaşı 1300

ildən çox sayıla bilər. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi isə hələlik əldə olan materiallara görə XIII əsrdən başlayır. Azərbaycan ədəbi dili öz 800 ilə yaxın inkişafı müddətində iki böyük dövrü əhatə edir. Əski dövr adlandırılan birinci dövr XIII əsrdən XVIII əsrə qədər olan dövrü, yeni adlandırılıla bilən ikinci dövr isə XVIII əsrdən yaşadığımız günlərə qədər olan bir dövrü.

Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir. Azərbaycan dilində ən dərin duyğuları, ən incə mənaları istədiyiniz şəkildə çox müxtəlif bədii boyarlarla ifadə etmək olur. Bu dil elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmaq üçün çox yararlıdır. Eyni zamanda dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli hədiyyə kimi daxil olan və onu zənginləşdirən M.Füzulinin məşhur "Leyli və Məcnun" poeması, M.F.Axundovun komediyaları və bir çox sənət əsərləri Azərbaycan dilində yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin gözəlliyi, onun zənginliyi və digər xüsusiyyətləri tarixən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan dili haqqında demişdir: "...mən bir çox dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum... azərbaycanca öyrənməyə başladım; həmin dil burada və ümumiyyətlə Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir".

§ 2. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Natiqlik sənətinin başqa elmlərlə əlaqəsi.

Nitq mədəniyyəti geniş anlayış olub insan mədəniyyətinin çəx mühüm tərkib hissəsi kimi başa düşülür. "Mədəniyyət" sözü dilimizə ərəb dilindən keçmişdir, "şəhər" mənasında olan "mədinə" sözündəndir. "Mədəni" sözü də "şəhərli" mənasındadır. Əvvəllər "mədəni" anlayışı şəhərdən uzaqda yaşayan, hərəkəti, davranışı, eləcə də danışığı, nitq qabiliyyəti hələ formalaşmış müəyyən ölçüyə uyğun olmayan insanlara qarşı, şəhərdə yaşayanların danışığı bədəvilərin, ucqarlarda yaşayanların nitqinə qarşı qoyulurdu. Deməli, uzun əsrlərdən bəri birgə yaşayış nəticəsində şəhərdə yaşayanların - şəhər adamlarının hərəkəti, davranışı, danışığı həyat şəraitinə uyğun olaraq daha sürətlə formalaşmış ucqarlarda yaşayanlara nisbətən mədəni hesab olunmuşdur.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərinləndirilmə, onun fonetik, leksik-semantik, frazeoloji və qrammatik normalarına yiyələnmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq edə bilmək zəruridir. Söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin mənə çalarlarını nitqində düzgün əlaqələndirməyi bacaran, geniş erudisiyalı insan öz fikrini çətinlik çəkmədən məntiqi cəhətdən ifadə etmək qabiliyyətində olur.

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, lap qədim zamanlardan məzmunlu, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olan adamlar cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitqin gözəlliyi və ona sahib olmağın yolları böyük şəxsiyyətlərin daima diqqət mərkəzində olmuşdur.

Miladdan əvvəl Qədim Misirdə, Hindistanda, Çində, Babilistanda və digər bir sıra yerlərdə görkəmli natiqlər yetişmişdir. Lakin natiqlik sənətinin, gözəl nitqin, nitq mədəniyyətinin əsl vətəni qədim Yunanıstan olmuşdur. Natiqlik də bir elm kimi Yunanıstanda meydana gəlmiş, inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstanın ictimai-siyasi həyatındakı mübarizələr, iqtisadiyyatda baş verən irəliləyiş, elmi tərəqqi ilə bağlı Afina şəhər dövlətində natiqlik sənəti inkişaf etməyə başlayır. Ölkəni idarə edənlər ideyalarını müdafiə etmək, məqsədlərini kütlələrə çatdırmaq üçün sözdən, natiqlik sənətindən təsirli və kəsərli silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərdə fəaliyyət göstərən yunan natiqlik məktəbi Aristotel, Antifont, Andokid, Lisiy, İsey, Sokrat, Molon, Kvintilian, Demosfen, Likurq, Esxil, Dinarx kimi görkəmli natiqlər yetirmişdir. Onlar natiqlik sənətini, onun nəzəriyyəsini, təlimini qurmuş və sistemini yaratmışlar. Həmin məktəblərdə dərs deyən Aristotel, Qorqiy, Frasinax, Sokrat, Demosfen, Esxil kimi görkəmli natiqlər bu sənəti həm nəzəri, həm də praktik şəkildə öyrənənlərə aşılamışlar. Bu dövrdə natiqlik sənətinin nəzəriyyəsindən bəhs edən “Ritorika” elmi də yaranır və inkişaf edir. Ritorika e.ə.V əsrdə Qədim Yunanıstanda yaranmış, III-II əsrlərdə orada, e.ə.I əsrdə Romada sistemləşdirilmişdir.

Aristotel, Siseron, Kvintilian ritorikanın görkəmli nəzəriyyəçiləri olmuşlar. Sonralar ritorika termini zahirən qəşəng, dəbdəbəli, lakin məzmun və dil cəhətdən zəif, bəsit əsərlər, sözcülük mənalarında işlənmişdir. Dövrün tarixi şəraitindən qaynaqlanan natiqlik sənəti bizim eradan əvvəl V və IV əsrlərdə özünün çiçəklənmə dövrünü keçirir. Qədim yunan ritorikası, orada işlədilən terminlər

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

bu gün belə qiymətlidir, diqqəti cəlb edir və ixtisas sözləri kimi işlədilir.

Antik yunan natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında Aristotelin xüsusi rolu olmuşdur. Aristotel e.ə.335-ci ildə “Ritorika” adlı əsərini yazıb natiqlik sənətinin elmi əsaslarını vermiş, sənəti insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi qiymətləndirmiş, natiq nitqinin quruluşunu, üslubunu, orfoepiyasını, ifadəlilik vasitələrini geniş şəkildə izah etmişdir. “Ritorika” əsəri üç hissədən ibarətdir:

- a) Nitqin tərtibi prinsipi;
- b) Natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət və qabiliyyət;
- c) Nitqin texnikası, vasitələri və priyomları.

Aristotel nitqin üsluba, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərirdi ki, üslubun əsas mahiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. Üslub nitqin predmetinə uyğun olmalıdır. Aristotel natiqin məharətinin beş cəhətini xüsusi qeyd edirdi:

1. Materialın icadı və onun hazırlanması.
2. Planın tərtibi. Materialın plan üzrə müvafiq formaya salınması.
3. Həmin materialın öyrənilməsi və yadda saxlanılması.
4. Materialın şifahi şərhinin ədəbi-üslubi cəhətdən işlənməsi.
5. Nitqin söylənilməsi, orfoepiya (ədəbi tələffüz), intonasiya, emosiya və s. məsələlərin nəzərə alınması və onlara əməl olunması.

Aristotel yaxşı nitq üçün materialın düzgün seçilməsi, planın tutulması, onun mükəmməl öyrənilməsi, söyləmə zamanı uyğun üslubun müəyyənləşdirilməsi, orfoepik və

intonasiya qaydalarına əməl edilməsi, emosiyaların özünəməxsus forma ilə verilməsini mühüm şərt sayırdı. Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına güclü təsir göstərən səbəblərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Bu qanunlara görə hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi. Belə bir tələb əsasında afinalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə, həm də öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün aydın, təsirli, məntiqli, rəbitəli danışmağa xüsusi səy göstərirdilər. O zaman məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiyindən vətəndaşlara loqoqraflar kömək edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idi. Onlar xüsusi muşla məhkəmədə baxılacaq işin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı nitqlər yazırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı həmin nitqi əzbərləyir və məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi. Lisi, Hiperid, Esxil, Trasimax, Demosfen öz dövrlərinin görkəmli loqoqrafları, natiqləri olmuşlar. Bunlardan Demosfen antik natiqliyin yaranması və inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Demosfenin yaradıcılığı dünya natiqlik mədəniyyətinin inkişafında mühüm mərhələdir.

Demosfen xalq qarşısında çıxış etməyi uşaq ikən arzu edirdi. Hələ gəncliyində Demosfen öz müəllimindən onu məşhur natiqlərin dilinə qulaq asmaq üçün məhkəmə iclasına aparmağı xahiş edir. Oğlan xalqın natiqləri necə alqışladığını görür və qəlbləri fəth edən natiqlik sənətinin gücünə heyran olur. O, həmyaşdqları ilə oynadığı bütün digər oyunları atır və natiqlik sənətinin öhdəsindən gəlməyə çalışır. O, qətiyyətlə natiq olmaq qərarına gəlir.

Demosfenin natiqlik sənətinə yiyələnməsi heç də asan yolla olmamışdır. Belə ki xalq qarşısında gənc natiqin ilk çıxışı uğursuz qurtarır: səs-küy, gülüş izdihamı ona nitqini

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

bitirməyə imkan vermir. Bu uğursuzluq tamamilə təbii idi. Çünki Demosfenin səsi çox aşağı tonda idi, danışığı ifadəsiz idi. O kəkəliyin, “r” və “l” səslərini düzgün tələffüz etmirdi. Onun çiyinlərini çəkmək vərdişi var idi və ictimaiyyət qarşısında özünü idarə edə bilmirdi.

Demosfenin xalq yığıncağı qarşısındakı ikinci çıxış etmək səyi dil baxımından uğursuz olmuşdur. O ruhdan düşmüş və üzünü örtmüş halda, evə tələsir və heç hiss etmirdi də ki, onun izi ilə məşhur Afina aktyoru gəlir. Onlar birlikdə yol gedirlər. Demosfen öz uğursuzluğu barədə dostuna acı-acı şikayətlənməyə başlayır və deyir ki, xalq dilin dərin məzmununu qiymətləndirmir və anlamır. "Hər şey belədir, -aktyor cavab verir, - amma mən sənə kömək etməyə çalışacağam. Mənə Sofokl və ya Evripidadan parça oxu". Demosfen oxuyur. O qurtaranda aktyor şeiri yenidən özü oxuyur. Bu zaman Demosfenə elə gəlir ki, sanki o, tamamilə digər şeiri eşidir. O, indi başa düşürdü ki, nitq gözəlliyinə onda olmayan dilin ifadəliliyi ilə nail olunur və o, ikiqat səylə işə başlayır. Nəticə etibarlı ilə, Demosfen öz dilinin çatışmazlığını islah etməyi qərarlaşdırır. Heç kimin ona mane olmaması üçün tənha bir yerə çəkilir, gündə bir neçə saat tələffüzünün anlaşılmaqlığını düzəltmək üçün tapşırıqlarla məşğul olur. O, ağızına daşlar toplayır və ucadan danışmağa çalışır. O, dağa qalxarkən və ya dəniz sahilində gəzərkən şeirləri ucadan tələffüz etməyi öyrənir və öz səsi ilə dalğaların səsini boğmağa çalışırdı. Demosfen danışarkən çiyinini atmağı tərgitmək üçün tavandan asılı cidanın altında durarmış. Bəzən gənc iki ay, üç ay evdən bayıra çıxmır və nəhayət, tamamilə səs və jestə yiyələnir. Uzun və ısrarlı səylərdən sonra Demosfen öz məqsədinə nail olur və

gölkəmli natiqə çevrilir. Amma o, hazırlaşmadan heç vaxt danışmaz, həmişə yazılmış mətni əzbərdən öyrənərdi; axşamlar lampanın işığında o, çıxışa səylə hazırlaşar, diqqətli tərzdə hər bir sözü götür-qoy edərdi.

Uzunmüddətli məşqlər Demosfeni natiqlik sənətinin zirvəsinə yüksəltdi. Hətta rəqibləri belə onun natiqlik məharətinin gücünü və ustalığını etiraf etməyə məcbur olurlar. Onun dilinin qeyri-adi sadəliyinin ifadəsi ən böyük duyğu və düşüncələri, aydınlıq və inandırıcılıq gücü ilə birləşir. Siseron onun haqqında demişdir: “Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o natiq deyil”. Demosfenin 30 yaşı olanda, o, artıq dövlət işlərində iştirak etməyə başlayır və natiqlik istedadının var gücü ilə Yunanıstanın bütün təhlükəli düşmənlərinə – Makedoniya çarı Filippə qarşı belə çıxır. Onun vətənə olan hədsiz sevgisi böyük natiqi makedoniyalılara və onların bütün Yunanıstandakı yardımçılarına qarşı mübarizəyə ilhamlandırır.

Demosfen natiqlik sənəti nəzəriyyəçilərindən biri idi. O, ritorika ilə bağlı bir sıra əsərlər yazmış, bu elmi nəzəri və praktik cəhətdən şərh etmiş, faydalı fikirlər söyləmişdir. Məsələn, ona görə, natiqlik sənətində aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır:

- 1) materialın toplanması;
- 2) materialın məqsəduyğun söylənilməsi üçün planın tərtibi;
- 3) nitqin məzmununun öyrənilməsi, mənimsənilməsi;
- 4) məzmunun dinləyicilər qarşısında söylənilməsi.

Demosfenin tələffüzü aydın, anlaşılıqlı idi. O, özünün dərin məntiqi, rəngarəng intonasiya çalarları, müraciət formaları, ritorik sualları ilə dinləyiciləri cəlb edə bilirdi.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Demosfen nitqlərində Afinanın satqın və fəaliyyətsiz hakimlərini ifşa edir, onları ədalətli olmağa çağırırdı. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə afinalılar böyük inamla danışan Demosfenin nitqinə həvəslə qulaq asır, onu axıra qədər dinləyirdilər.

Afina şəhər dövlətinin tənəzzülü ilə bağlı yunan natiqlik sənətində də geriləmələr baş verir. Gözəl nitq öz siyasi xarakterini itirir, canlı, konkret şəraitdən uzaqlaşır, daha çox tənənə nitqinə çevrilir. Yunan natiqliyinin tənəzzülündən sonra onun mərkəzi qədim Romaya köçür. Roma demokratiyası üçün günün tələblərinə cavab verən, canlı fəaliyyətdə olan natiqlik sənəti lazım idi. Bu ehtiyac Roma natiqlik sənətinin yaranması və inkişafına güclü təkan verirdi.

Qədim dünyanın bu dövləti natiqlik sənətinə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Katon, Qrakxi, Antoni Mark kimi söz ustaları Roma natiqlik məktəbinin yetişdirmələri olmuşlar. Onların içərisində bir natiq kimi dünya şöhrəti qazanmış görkəmli dövlət xadimi, mütəfəkkir Mark Tuli Siseron xüsusilə fərqlənirdi. Siseron natiqlik sənəti ilə bağlı “Natiqlik haqqında”, “Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında” və “Natiq” traktatlarını yazmışdır. Bu üç traktat natiqlik sənətinin tarixi, üslubiyat, nitq mədəniyyəti məsələlərinin nəzəri və praktik şərh baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Bu əsərlərdən ikisində (“Natiqlik haqqında”, “Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında”) Siseron dövrün məşhur natiqləri ilə aparılan dialoqlarla natiqlik sənətinin mahiyyəti, bu sənətin fəlsəfəyə münasibəti kimi məsələləri şərh etmiş, özünün təsəvvür etdiyi ideal natiq surətini yaratmışdır. Üçüncü traktatda (“Natiq” əsərində) müəllifin

natiqlik sənəti barədə qiymətli fikirləri söylənilmişdir: “Natiq olmaq üçün birinci və zəruri şərt təbiətin ona bəxş etdiyi istedaddır”. “Əgər istedad insanın gözəlliydirsə, bu gözəlliyin rəngi natiqlikdir”. “Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər, ... kim gözəl danışsınsa, o, bütün xeyirxah cəhətləri özündə təcəssüm etdirir və buna görə də müdrikdir”.

Siseron həm də yeni natiqlər üçün maraqlı praktiki göstərişlər və tövsiyələr, öz nitqindən nümunələr verir, “nitq stili” nəzəriyyəsini ifadə edir, öz sələflərini xarakterizə edir və müasirləri ilə mübahisəyə girir. Siseron yaxşı, müstəqil natiq olmaq üçün geniş fəlsəfi təhsili vacib hesab edirdi və əxlaqi və siyasi xarakterli fəlsəfi problemlərə az diqqət yetirirdi.

Siseronun nitqindəki süjet xətti və məqamına görə işlədilən natiqlik priyomları diqqəti cəlb edir. Xatırladaq ki, yunan dilini gözəl bildiyi üçün Demosfenin nitqlərində ritorika məktəblərində təbliğ olunan “attika üslubu”ndan geniş istifadə etmişdir. Siseron eyni sxemliliyi, demək olar ki, gözləmişdir: giriş, təhkiyə və fikri təsdiq edən sübutlar, faktlar, nəticə. Natiq nitqinin təhkiyə hissəsini daha təsirli, daha maraqlı qurmağa çalışmış, yeri gəldikcə tarixi lətifələrdən, haqqında danışdığı hadisələrdən, atalar sözü və xalq məsəllərindən, bədii sual, xitab və nidalardan, antitezislərdən məharətlə istifadə etmişdir.

Siseron uzunmüddətli natiqlik fəaliyyətində müxtəlif qəbildən olan dinləyicilər qarşısında müxtəlif məsələlər barəsində - məhkəmədə vətəndaş və cinayət məsələləri üzrə siyasi mövzular barəsində çıxış etməli olmuşdur. Məhkəmə işlərində Siseron əksər hallarda müdafiəçi kimi çıxış etmişdir.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Qədim Roma natiqlik məktəbinin nümayəndələrindən biri də Mark Fabiy Kvintilian olmuşdur. O, natiqlik nəzəriyyəçisi kimi tanınmışdır. Açdığı ritorika məktəbi ona şöhrət gətirmişdi. Kvintilian “Natiqlik təhsili” adlı kitabdan ibarət əsər yazmışdı. Həmin kitabda natiqlik sənətinin elementləri və ritorikanın mahiyyəti, nitq üzərində işin mərhələləri (mövzunun seçilməsi, yerləşdirilməsi, yadda saxlanması, nəqli, aydın tələffüzü), natiqlik sənətinə, natiqlərin fəaliyyətinə verilən tələblər şərh olunmuşdur. Kvintilian natiqlik sənətinə yiyələnməyi təhsilin zirvəsi hesab edirdi. O, bunu obrazlı şəkildə belə ifadə edirdi: “Şair doğrular, natiq isə olurlar. Natiqlik sənətinə isə təlimin köməyi ilə yiyələnmək mümkündür”.

Qədim Romada natiqlik sənətinə böyük maraq göstərilirdi. Adamlar məşhur söz ustalarının nitqini öyrənir, hətta çox halda əzbərləyirdilər. Danışanlar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün lazım gəldikdə natiqin nitqindən müəyyən parçaları nümunə kimi verir, ona istinad edirdilər. Roma natiqlik sənətinin inkişafı uzun sürmür. Respublikanın süqutundan sonra natiqlik sənəti tənəzzülə doğru gedir. İmperiya natiqliyinin qarşısını alır, bu sənət din xadimlərinin əlində moizə söyləmək, dini qanunları, ehkamları təbliğ etmək vasitəsinə çevrilir.

Çox vaxt ritorika (bəlağətli nitq) ilə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmişlər. Ritorika yunanca natiqlik haqqında elm deməkdir, geniş mənada isə bədii nəsr — bədii oxuma sənəti mənasında işlədilir. Qədim Yunan və Roma natiqləri S.Siseron, Kvintilian ritorikanı 5 hissədən ibarət hesab etmişlər:

1. materialın tapılması (seçilməsi);
2. yerləşdirilməsi (ardıcillıq);
3. sözlərlə ifadəsi (yüksək orta və aşağı üslubda ifadə etmək), habelə sözlərin seçilməsi;
4. yadda saxlamaq (yada salmaq)
5. nitqin ifadəsi.

Bu qədim sənət növü insanlara böyük hörmət gətirirdi. Sonralar isə V.Hüqodan başlayaraq ritorika gurultulu ifadələr, mənasız sözlər yığını, hay-küy mənasında işlənmişdir. Nitq mədəniyyəti isə başlıca olaraq ritorikanı özündə əks edirir. Başqa sözlə, ritorikasız nitq mədəniyyəti ola bilməz.

Məlumdur ki, heç bir elm tək-cə öz qanunları əsasında, təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Bu bütün təbiət və cəmiyyət hadisələrinə aiddir. Hər bir fərd cəmiyyətin üzvü kimi yaşayır və inkişaf edir. Cəmiyyətin başqa üzvləri ilə əlaqəsini itirmiş adam sosial həyatın fəal üzvü ola bilməz. Beləliklə, cəmiyyət struktur sistemindən çıxmış olar. Amma bu, o demək deyil ki, hər bir adam bütün insanlarla əlaqədə və münasibətdə olmalıdır. İnsan yalnız yaxın adamlarla təşkil olunmuş cəmiyyətin fəal üzvü olub, cəmiyyətin bütün adamları ilə əlaqə və münasibət qura bilər.

Elm də belədir. Hər bir elm öz obyekt və predmetini və sərhədlərini müəyyən etdikdən sonra başqa elmlərin elmi uğurlarından istifadə etməklə daha da inkişaf edir. Burada da hər bir elmin özünə yaxın — uyğun olan elmlərlə əlaqəsi daha möhkəm, başqa elmlərlə əlaqəsi isə nisbətən zəif olur. Ritorika da humanitar elm sahəsi olduğu üçün ilk öncə bu elmlərlə əlaqədardır:

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

1) Dilçilik; 2) Ədəbiyyat — Ədəbiyyatşünaslıq; 3) Üslubiyyat; 4) Tarix; 5) Etika; 6) Estetika; 7) Psixologiya; 8) Pedaqogika; 9) Fiziologiya; 10) Məntiq və s.

Ritorika və dilçilik

Nitq fəaliyyəti tamamilə dilə əsaslanır. Dil nitqin bazası, nitq isə dilin ifadə formasıdır. Dil nitqi formalaşdırdığı kimi nitq də dili yaşadır. Bu, o deməkdir ki, bilmədiyən dildə danışa bilməzsən. Dil də nitq şəklində fəaliyyət göstərməyə, ölər. Nitq özü tamamilə dil bazasında yarandığı kimi, bəlağətli nitq (ritorika) də dil normaları əsasında yaranır. Dil normalarından kənar da heç bir ritorik akt yaranma bilməz. Dilçiliyin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya bölmələri ritorikanı da əhatə edir.

Belə ki, Azərbaycan dilinin fonetik qanun və vasitələri nitqin ekspressivliyini artırdığı üçün hər bir natiq bu vasitələrdən bacarıqla istifadə edə bilməlidir. Eləcə də dilimizin leksik tərkibini mükəmməl şəkildə mənimsəmiş, geniş söz ehtiyatına malik olan adam lüğəvi vahidlərdən yerində və bacarıqla istifadə edə bilər. Mahir ritor sözlərin düzgün seçir, onların nominativ və məcazi mənalarından bacarıqla istifadə edir. Bu, onun nitqinin bütün ritorik tələblərini təmin edir. Əksinə, leksik normalardan kənara çıxan (loru, jarqon, vulqar sözlər işlədən) adam dərhal dinləyicinin marağının sönməsinə səbəb olur. Eyni sözləri frazeoloji vahidlərdən istifadə edə bilmək qabiliyyəti haqqında da demək olar.

Çox asanlıqla inanmaq olar ki, birinci-normativ mənada işlənən sözlərdən istifadə edən adi, ikincilərdən istifadə edən isə əsl natiq hesab olunur.

Dilin morfoloji normaları da belədir. Qrammatik norma və kateqoriya şəklində sabitləşmiş qrammatik mənə ifadəçiləri normativ sistem təşkil edir. Bu normativ sistemi mənimsətmək, onları nitqdə yerli yerində işlətmək ritorikanı dilin formal sistemi ilə əlaqələndirir. Dilin sintaktik səviyyəsini, oradakı müxtəlif dil xüsusiyyətlərini (fonosintaktik cəhətləri, aktual üzvlənməni, fonetik-ritmik qruplara ayırmanı) dərindən bilmək ritorun ən başlıca vəzifəsidir. Beləliklə, aydın olur ki, ritorika tamamilə dilçilik çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Ritorika və ədəbiyyat — ədəbiyyatşünaslıq

Ritor-əslində danışdığı dildə yaranmış olan ədəbiyyatla yanaşı, ədəbiyyatşünaslığı da bilməlidir. Ədəbi janrların poeziya, nəsr, dram janrlarının əsas xüsusiyyətlərini bilməyən bir nətiq nə şeirin poetik siqlətini, nə nəsrin fikir axarını, nə dramın dialoji çoxcəhətliliyini dinləyiciyə yüksək səviyyədə çatdıra bilər. Xüsusilə əruz vəznində yazılmış şeirləri oxumaq, dinləyiciyə çatdırmaq üçün natiqdən — ritordan bu sahəni yaxşı bilmək tələb olunur. İstər heca vəznində, istər sərbəst vəzndə yazılmış şeir olsun, onu ifadəli şəkildə düzgün oxumasan, əsərin dəyərini, düşürdüyün kimi, dinləyicini də razı sala bilməzsən.

Nəsr və dram əsrlərinin xüsusiyyətlərini də dərindən mənimsəmək lazımdır. Nağıl ilə oçerki eyni tonda, eyni ahəngdə oxumaq olmaz. Eləcə də dramatik əsərlə komik əsəri eyni formada oxumaq natiq üçün qüsurdur.

Ritorika və tarix

Ritorikanın tarixlə əlaqəsini ritorika tarixi ilə eyniləşdirmək olmaz. Bunlar nə qədər yaxın olsalar da bir-

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

birinin eyni deyil. Ritorikanın tarix elmi ilə əlaqəsi dedikdə ritorun tarix elmini yaxşı bilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın sovet dövrü tarixindən danışan bir nətiq bu dövrün hadisələrini yaxşı bilməkdən əlavə, həmin hadisələrin görünməyən tərəflərini də bilməli və milli mövqedən çıxış etməyi bacarmalıdır. Əgər, ritor tarixi hadisələri — onların səbəblərini, gedişini, nəticələrini yaxşı bilməsə, onun nitqi inandırıcı olmayacaq. İnamsız danışacaq, dinləyicini özünə cəlb edə bilməyəcək.

Məsələn, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulması tarixini götürək, neçə il bundan əvvəl natiqlər bolşevik platformasından yazılan tarixi hadisələri zövqlə danışmışdılar. İndi isə həmin hadisə haqqında milli dövlətçiliyimizin məhv edilməsi, xalqımızın milli müstəqilliyimizin, azadlığımızın əlimizdən alınması kimi danışmaq lazım gəlir. Bu hadisəni yüksək pafosla, zövqlə nəql etmək olarmı? Şübhəsiz, bu zaman təəssüf hissi ilə, aramla, astadan, pauzalarla danışmalı olacaqdır.

Ritorika və etika

Etika fəlsəfi termin olub, yunanca etos - əxlaq, xarakter, adət deməkdir. Nətiq nitqində etik problemlərin hamısına əməl etməlidir. Xüsusilə söz seçimi ritorun ən başlıca vəzifəsidir. Ritor çıxış etdiyi bütün auditoriya qarşısında öz ləyaqətini saxlamaq üçün bütün etik normalara riayət etməlidir. Ritor unutmamalıdır ki, onun geyimi, xarici görkəmi, əl-qolunu yerli-yersiz, mənalı və mənasız qaldıraraq salması onun nüfuzunu müəyyən edir.

Ritorun işlətdiyi bircə ədəbsiz söz onun daxili aləminin puç olduğunu sübut edir. Və ona heç kəs qulaq asmaz. Məlumdur ki, vulqar sözlər poetik sözlərə nisbətən daha ekspressiv olur. Nə qədər yüksək səviyyədə danışarsa-

danışsın, hansı hadisəni necə gözəl şərh edirsə etsin, sonda bircə ədəbsiz ifadə işlətsə, ritorun bütün nitqi mənasızlığa yuvarlanır, dəyərdən düşər. Vulqar sözlər bədii ədəbiyyatda personajın daxili aləmini açmaq, onun kobud və ədəbsiz olduğunu göstərmək üçün işlədilir.

Müəllifin və ritorun dilində belə sözlər işlətmək olmaz. Ritorun auditoriyaya — dinləyicilərə münasibəti də əsas etik problemlərdəndir. Dinləyicilərlə ritor arasında vəzifəcə nə qədər böyük fərq olursa-olsun, ritor dinləyicilərə hörmətlə yanaşmalı və hətta tənqidi məqamlarda belə etik normalardan kənara çıxmamalıdır. Ritorun nitq zamanı hərəkətləri də etik normalar çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. O, heykəl kimi dayanıb, yeknəsək ahənglə, sürətli danışığı ilə dinləyicini bezdirməməlidir. Eyni zamanda yerli-yersiz saçını sığallamamalı, qalstukunu, pəncəyini düzəltməməlidir.

Ritorika və üslubiyyat

Dilin üslublarının hamısının ən yüksək zirvəsində üslubi ritorika dayanır. Buna görə də ritorikanın digər növləri arasında üslubiyyatın rolu xüsusi ilə danılmazdır. Ritor öz nitqlərində üslubunu düzgün seçməyi bacarmalıdır. Bu onun auditoriya ilə düzgün ünsiyyət qurmasında vacib rol oynayır.

Ritorika və estetikə

Estetika termini də mənşəcə yunan dilinə aid olub aisthetikos sözündəndir. Mənası hiss edilən, həssas deməkdir. XVII əsrdən başlayaraq müstəqil fəlsəfi anlayış kimi işlənməkdədir. XX əsrdə estetikə sözü öz ilkin mənasından əlavə zövq, gözəllik, səliqəlilik kimi mənalarda işlənmişdir. Hətta texniki estetikə termin

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

birləşməsi də işlənməkdədir ki, bu da istehsalatda səliqəlilik, dəqiqlik, hər şeyin öz yerində olmasını tələb edir. İnsanın estetik tərbiyəsi dedikdə isə onun xarici formasından tutmuş daxili aləminə qədər zövqlü, gözəl və biçimli olması nəzərdə tutulur. Natiqlik sənətində isə estetika etika ilə vəhdətdə götürülür.

Əgər ritor etik normaların hamısına cavab verən bir şəkildə çıxış edirsə, deməli, estetika da onun içərisində əks olunmuşdur. Çünki estetika təkcə zahiri görkəmi nəzərdə tutmur, habelə, dilin gözəlliklərini məharətlə dinləyiciyə çatdırmağı nəzərdə tutur. Estetika geniş mənada gözəllik aləmi deməkdir. Ritorun nitqi bütün cəhətlərdən gözəldirsə, deməli, estetik kateqoriyalar gözələnmişdir.

Ritorika və psixologiya

Psixologiya insanların səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənir. Bu elm insanların (hətta heyvanların) fəaliyyətini və davranışını öyrənir.

Qədim zamanlarda psixologiya ruh haqqında elm kimi dəyərləndirilirdi. XIX əsrdə artıq müstəqil elm kimi formalaşdı.

İnsan nitqi (dili) bilavasitə təfəkkür ilə bağlı olduğu üçün psixologiya ilə də bağlıdır. Təfəkkür insanın dili ilə psixologiyasının birləşdiyi nöqtədir. İnsan düşünəndə və danışanda onun bütün beyin qabığı fəaliyyətdə olur. Bu prosesdə nitq mərkəzi xüsusi fəaliyyətdə olmalıdır ki, səs siqnallarını analiz edərək onu mənalandıra bilsin.

Bu proses həm dinləmə, həm də danışma zamanı fəal surətdə davam edir. İnsanın danışdığı zamanı hansı psixi prosesin təsiri altında olması vacibdir. Əgər ritor müsbət emosiyaların təsiri altındadırsa, onda onun psixolinqvistik mexanizmi açıq olur, nəticədə nitqi gözəl

olur. Əksinə, mənfi emosiyaların təsiri altında olduqda psixolinqvistik mexanizmi sanki bağlı olur. Bu vaxt insan bildiyini də danışa bilmir. Bunu hər kəs öz şəxsi həyatında dəfələrlə sınaqdan çıxarmışdır ki, bildiyini danışa bilmir. Məsələn, başına xoşagəlməz bir hadisə gəlmiş hər hansı bir nətiq, heç bir mövzunu şövqlə danışa bilməz. Və yaxud, ritorun çıxışının yaxşı məqamında hər hansısa bir qeyri-adi hadisə baş versə, o nitqini əvvəlki kimi davam etdirə bilməyəcək.

Bundan əlavə, ritor qarşısında çıxış etdiyi auditoriyasının psixologiyasını nəzərə almalıdır.

Ritorika və pedaqogika

Pedaqogika dedikdə, hər şeydən əvvəl, təlim prosesi nəzərdə tutulur. Yunan dilindən götürülmüş bu terminin mənası insanı tərbiyələndirmək deməkdir. Pedaqogika tərbiyənin mahiyyətini, məqsədini, vəzifələrini və qanunauyğunluqlarını öyrənir. Pedaqogika habelə təlim və təhsil prosesində və həyatda şəxsiyyətin rolunu müəyyənləşdirir.

Pedaqogika cəmiyyət üçün çox lazımlı bir sənətdir. Buna görə də o, qədim Yunanıstanda e.ə. V-IV əsrlərdə meydana gəlmişdir. Müasir dövrdə təlim və təhsil sistemini pedaqoji atributsuz təsəvvür etmək çətindir. Bu gün pedaqogika tək-cə təlim və tərbiyə məsələləri ilə məhdudlaşmır. Cəmiyyətdə hər bir üzvün tərbiyəsi, əxlaqi davranışı, o cümlədən başqaları ilə mədəni rəftarı kimi vacib məsələləri öyrənir.

Hər kəs ədəbi dilin bütün normalarını bilməli və ona əməl etməlidir.

Məlumdur ki, hər bir adamın nitqi onun keçirdiyi psixoloji proseslərdən və emosiyalardan asılıdır. Məsələn,

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

mənfi emosiyaların təsiri altında olan biri istədiyi fikri ifadə edə bilmir. Bu onun səsinin ahəngində, intonasiyasının pozulmasında, sözləri təhrif etməsində, dil vahidlərini bəzən düzgün seçə bilməməsində hiss olunur.

Nitq mədəniyyəti problemi daha çox dil və bununla bağlı elmlərlə (ümumi dilçilik, dil tarixi, müasir dil, ədəbiyyatşünaslıqla və s.) bağlıdır.

Dil qanunlarına yiyələnmək üçün ilk növbədə nitqdəki dialektizmlərlə mübarizə aparılmalıdır.

Ritorika və fiziologiya

Məlumdur ki, şifahi nitq səsli dildir. Burada səsin böyük rolu vardır. Ritorun səs telləri sağlam olmalıdır. Nə qədər gözəl sözlər işlədirsə işlətsin, səsi xırıltılı, dili pəltək olan natiq heç bir uğur qazana bilməz.

Fizioloji qüsurlar olaraq kəkələmək də nitqin eybəcərliyinə gətirib çıxarır.

Danışıq səslərinin düzgün tələffüzü, orfoepiya qaydalarına riayət etmək nitqi gözəlləşdirən amillərdən biridir. Bəzən elə adamlara rast gəlmək olur ki, nitq axını prosesində sanki ilişmələr baş verir. Buna görə də istər-istəməz danışanın nitqi qırılır. Bu, həm onun özünə, həm də dinləyiciyə pis təsir edir. Nitqin fizioloji qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün Loqopediya adlanan elm sahəsi mövcuddur (loqos - yunanca söz, pediya -təlim deməkdir). Əgər nitqi qüsurlu uşağın eşitmə qabiliyyəti varsa, onun nitq qüsurlarını aradan qaldırmaq mümkündür.

Eşitmə qabiliyyəti də nitqin bəlağətli alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər, ritorun özü zəif eşidirsə, o, qışqıra-qışqıra danışacaq. Onda bəlağətli nitqin

keyfiyyətlərindən biri aradan çıxmış olacaqdır. Belə nitqə heç kəs qulaq asmaz.

Ritorika və məntiq

Məntiq sözü ərəbcə nitq sözündəndir. Ritorun nitqinin effekti onun məntiqliyindən asılıdır. Ritor öz nitqini elə qurmalıdır ki, məntiqin heç bir qanunu pozulmasın. Məntiqin dillə əlaqəsi o qədər möhkəmdir ki, XIX əsrdə Avropa dilçiliyində məntiqizm cərəyanı yaranmışdı. Onlar dil qanunlarını məntiqlə eyniləşdirirdilər. Halbuki onları eyniləşdirmək olmaz. Ritorikanın məntiqlə əlaqəsinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki, məntiqə əsaslanmayan heç bir cümlə obyektiv gerçəkliyi əks etdirə bilməz. Başqa sözlə desək, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş hər söz birləşməsi (qapı kitabı, günəş damcısı və s.) və cümlə (Yağış dedi ki, hər şeyi yoxlayacaq) obyektiv gerçəkliyi əks etdirmir.

Hər bir ritor məntiqi cəhətdən cümləsini düzgün qurmalı olduğu kimi, sübutlardan, faktlardan düzgün və yerində istifadə edə bilməlidir. Onun mülahizə və mühakimələri düzgün və konkret olmalı, əqli ümumiləşdirməsi dinləyicini razı salmalıdır.

Ritor məntiqi sillogizmlərdən öz nitqində geniş istifadə edə bilməli, onları dinləyiciyə çatdırmağı bacarmalıdır.

§ 3. Nitqin formaları. Şifahi nitqin xüsusiyyətləri. Şifahi nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi.

Nitqin formaları

Nitq — ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin şifahi və yazılı təzahür formasıdır.

Nitq şəxsin müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə etmək fəaliyyətidir. Nitqin əsas məqsədi informasiya mübadiləsi yaratmaqla informasiyanın ötürülməsi, qəbul edilməsidir. Lakin bununla yanaşı, nitq informasiyanın qeydə alınması və saxlanması məqsədinə də xidmət edir. Nitqin gerçəkləşdirilməsi üçün dilin müxtəlif vasitələri işlədilir. Nitq bir sıra parametrlərilə səciyyəlidir.

Nitqin aydınlığı onun adresat tərəfindən heç bir çətinlik çəkilmədən izah və şərhə əlavə vasitələrə tələb yaranmadan başa düşülməsidir.

Nitq bədii və obrazlı ola bilər. Bəzən bədii və obrazlı nitqi eyniləşdirirlər. Lakin bu nitq formaları arasında fərq vardır. Obrazlı nitqin bütün təzahür növlərində özünü göstərir. Bədii nitq isə yalnız bədii ədəbiyyata xas xüsusiyyətdir. Nitqin bədiiyi estetik kateqoriyadır. Nitqin bədiiyini təyin etmək üçün vahid meyar yoxdur.

Yazılı nitq və şifahi nitq

Nitqin iki forması var: bunlardan birincisi həm funksional, həm də tarixilik baxımından ilkin, qədim və əsas olan şifahi nitq, ikincisi törəmə, yardımçı olan yazılı nitq.

Nitq mədəniyyətindən söhbət gedəndə, adətən, onun şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir. Əslində isə nitq mədəniyyəti problemlərini nitqin

səlis qurulması, dil vahidlərinin məqsədəuyğun, dəqiq, ahəngdar, aydın məzmunlu və lakonik ifadə edilməsi və digər bu kimi məsələlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Nitq mədəniyyəti problemi bunlarla yanaşı, əyani, konkret ifadə vasitəsi olan yazılı dillə də son dərəcə bağlıdır.

Dil sisteminin həm şifahi, həm də yazılı formalarında ədəbi dil normalarının gözlənilməsi dilin hərtərəfli inkişafı, onun sosial funksiyasının genişlənməsi baxımından başlıca şərtidir. Nitq mədəniyyətindən, ədəbi dilin normaları əsasında fəaliyyət göstərən nümunəvi nitqdən, onun düzgünlüyü, aydınlığı, saflığı, səlisliyi və s. söhbət gedirsə, o zaman yazılı nitqin orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl etmək də normativlik sayılmalıdır. Nitq inkişafı üzrə aparılan təlim işlərində onun yazılı və şifahi formaları vəhdət şəklində götürülməlidir."...ancaq şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir.

Yazılı nitq – ən çox kontekstli nitqdır. O təsəvvürdəki həmsöhbətə müraciət edir, bu səbəbdən də həmişə hazırlanmış və düşünülmüş olur. Yazılı nitqdə cümlələr çox çətin ola bilər. Buna görə əgər bir yazılı nitqi şifahi nitq kimi təsvir etsək, bu zaman o şifahi nitq kimi başa düşülməyəcək, belə ki, şifahi nitq başqa qaydalarla düzəldilir.

Yazılı nitq şifahi nitqdən sonra yaranmışdır. Bu da insanların informasiyasını və biliklərini bir-birilərinə ötürmək ehtiyaclarının yaranması nəticəsinə olmuşdur. Hadisələrin yazılı surətdə ötürülməsinin ilkin cəhdləri şəkil formasında olmuşdur. Daha sonra yazılı nitq

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

heroqlifik məktub şəklində olmuşdur. Heroqlif predmeti və ya fikri tam ifadə edir. Çoxlu sayda predmet çoxlu sayda heroqlifə uyğun gəlir. Öz fikrini ifadə etmək üçün və ya yazılanı anlamaq üçün bu işarələri əzbər bilmək lazımdır.

Yazılı nitqin bu növü şifahi nitq ilə çox sıx bağlıdır və qrafema ilə (hərflə) işarə olunur. Müxtəlif dillərdə istifadə olunan səslərin sayı (fonem) məhdudur, çoxsaylı olmayan işarələrlə (qrafem) işlənən fikri yazılı surətdə ifadə etmək olar.

Yazılı nitq özündə nitqin ən uzun dəqiq və geniş formasını əks etdirir. Yazılı nitqdə sözün köməyi ilə, şifahi nitqdə intonasiya ilə və bilavasitə situasiyanın vizual qavrayışı köməkliyi ilə fikir çatdırılır. Yazılı nitq yalnız xüsusi təlim nəticəsində əmələ gəlir. Öz quruluşuna görə yazılı nitq həmişə tam açılmış, qrammatik təşkil olunmuş strukturu əks etdirir. Yazılı nitqdən yalnız mövcud olan məlumatı ötürmək üçün deyil, eyni zamanda öz şəxsi fikirlərini formalaşdırmaq üçün də istifadə olunur. Buna görə məktubda fikir ifadə etmənin forması və üsulu üzərində iş təfəkkür əməliyyatlarının formalaşmasına və inkişafına təsir edir.

Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanının olmaması üzündən müsahibinin danışıqına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

Dialoji nitq. Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında birbirini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışıqdır. Burada fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Dinləyən əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir.

Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Lakin nitqin situasiyasından, təşkili formasından asılı olaraq dialoji nitqə də hazırlıq görülməyə bilər. Dialoji nitqin bütün formalarında (dialoji söhbət, danışıq formalarında) onun iştirakçıları hadisəni təfərrüatı ilə danışır, olanlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər.

Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflərin işlətdikləri müxtəlif formalar (müraciətlər, ara sözlər, ritorik suallar və s.) ümumi bir bütövlük, fikri vəhdət yaradır. Dialoq zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz düzümünün pozulması, pauzalar və s. özünü göstərə bilər. Əlbəttə, belə ünsiyyət prosesində anlaşılmanın təmin olunması üçün dilin bütün normalarına riayət edilməklə yanaşı, normal intonasianın gözlənilməsi vacib sayılmalıdır.

Nitqin dialoji forması mükəllimə də adlanır. O, danışıq dili üçün səciyyəvi, yığcam və ixtisar olunmuş nitqdır. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Yarımçıq cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Nitqin bu

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

növündə digər vasitələrdən də - jest, mimika, əl-qol hərəkəti və s. geniş istifadə olunur. Dialoji nitqdə intonasiya mühüm rol oynayır.

Dialoji nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Hər şeydən əvvəl dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdir. Belə ki, dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir. Dialoji nitqin bu cəhəti danışanan öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir.

Dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rəbitəsi şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Nəhayət dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır.

Monoloji nitq. Dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq struktur baxımından sadədir. Fikir bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rəbitəli bir tərzdə ifadə edilir. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi olmur. Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır.

Bu, təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdir. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır.

Monoloji nitqin quruluş sxemi və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bir sıra növləri vardır: mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, nitq və s. Monoloji nitqin digər formalarında olduğu kimi, mühazirə o vaxt effektiv şərhlə üsulu sayılır ki, lektor ona yaxşı hazırlaşsın, nəyi, necə, harada deməyi bacarsın, şərhi auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulsun. Telenitq isə monoloji və dialoji formalarda olur, məzmun hərəkət təsviri və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır.

Monoloji nitq tamamilə mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Bu baxımdan müəllimin mühazirəsini monoloji nitqə misal göstərmək olar. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu monoloqa rast gəlirik, məsələn, İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s. monoloqlara diqqət yetirdikdə onun fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük.

Monoloji nitqin rəvan getməsi üçün ondan istifadə edən adamın çatdıracağı məzmunu dərindən və aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi zəruridir.

Əgər xarici nitq – başqaları üçündürsə, daxili nitq isə öz daxilində və özü üçündür. Daxili nitq xarici mövzulardan fərqlənir. Daxili nitqdə fikir formalaşır və mövcud olur. Daxili nitq üçün qısaltılma xarakterikdir. Daxili nitq tənzimləyici və planlaşdırıcı rol oynayır. Daxili nitq bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir:

- o sözün eşitmə və görmə obrazı kimi mövcuddur;
- onda cümlə üzvlərinin bir çoxu düşür çox vaxt yalnız fikrin mahiyyətinin aydınlaşdırıcı sözlərdən istifadə olunur;

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

- daxili nitq səssizdir və uşaq yaşlarında xarici nitqə əsaslanaraq formalaşır. Uşağın eqosentik nitqi psixoloji funksiyalarına və özünün xarici quruluşuna görə daxili nitqi özündə əks etdirir. 7 yaşa yaxın dövrdə eqosentrik nitqin əsasında daxili nitqi formalaşması baş verir. Lakin hətta böyük yaşda daxili nitqdən xarici nitqə keçid bəzi çətinliklərlə müşayiət olunur. Belə ki, əgər daxili nitqdə fikir aydın başa düşüləcəkdirsə, onun ifadə olunması zamanı o həmsöhbətə aydın olmur. Bu cür çətinliklər daxili nitqdə özünə aydın olan fraqmentar qısa fikirlərin xarici nitqə qrammatik və məntiqi formada keçməsi ilə əlaqədardır.

Şifahi və yazılı nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri

- Nitqin hər iki forması ünsiyyətə xidmət edir, kommunikativ vəzifəyə malik olur;
- Ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları nitqin hər iki formasına eyni dərəcədə aiddir;
- Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər hər ikisi üçün səciyyəvidir;
- Yüksək səviyyəli nitq üçün müəyyən edilmiş şərtlər həm şifahi, həm də yazılı nitqə tətbiq edilir;
- Natiqlik sənətinə məxsus olan əlamətlər: auditoriya üçün anlaşılıqlı olmaq, mətləbdən uzaqlaşmamaq, əvvəlcədən nitqə hazırlaşmaq və s. hər iki nitq forması üçün də xarakterikdir.

Lakin bu ümumi cəhətlərin və oxşar əlamətlərin olmasına baxmayaraq, şifahi və yazılı nitqi bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndirən xüsusiyyətlər də vardır. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

Fərqli xüsusiyyətləri:

- Şifahi nitq yazılı nitqdən çox əvvəl meydana gəlmiş və işləkliyinə görə yazılı nitqdən aktivdir;
- Şifahi nitqi səciyyələndirən vacib əlamətlərdən biri onun birbaşa, canlı şəkildə ünsiyyətin vasitəsi olması və müsahibə ünvanlanmasıdır. Deməli, bu nitq prosesində iki tərəf-danışan və dinləyən iştirak edir;
- Şifahi nitqin leksikasında hamı üçün anlaşılıqlı olan ümumişlək söz və ifadələrdən daha çox istifadə edilir;
- Şifahi nitqdə nitqin növündən (dialogi və monoloji) asılı olmayaraq, danışq dilinin xüsusiyyətləri qorunaraq qısa replikalardan və yarımçıq cümlələrdən geniş şəkildə işlədilir. Bu baxımdan da cümlələr müxtəsər və quruluşca əsasən sadə olur;
- Şifahi nitqdə nitqin ifadəliliyini artıran, onu canlı və təsirli danışığa çevirən vasitələrdən: intonasiya, fasilə, vurğu, tembr və s. istifadə edilir;
- Şifahi nitqdə fikrin daha düzgün və aydın ifadəsi üçün, həm də asan anlaşılması məqsədilə jest və mimikadan da intonasiyanın tələbinə uyğun şəkildə istifadə olunur;
- Şifahi nitqin tempi çox sürətli olur. Adi halda (normalda) insan bir dəqiqədə 80-100 söz tələffüz edə bilər. Peşəkar natiqlər isə 120-dən çox söz tələffüz edirlər.

Şifahi nitqin xüsusiyyətləri. Şifahi nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi.

Bacarıqlı şifahi nitq müasir insan üçün çox vacibdir. Gözəl danışan hər kəs peşəkar olaraq daha uğurlu olur. Ona görə də danışq dilini inkişaf etdirmək vacibdir. İnsan

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

həmsöhbətin söhbətinə qulaq asmaqla onun gözəl danışığının olub-olmadığını dərhal müəyyən edə bilər.

Gəlin “gözəl danışmağın” nə demək olduğunu anlayaq:

- Şifahi nitqi yaxşı inkişaf etmiş adam əminliklə danışır. Pauzalar, uzun sükutlar, əzilmiş cavablar yoxdur. Fikirlərini aydın və bacarıqla ifadə edir;
- gözəl şifahi nitq saf nitqdır. Orada diqqəti yayındıran məqamlar yoxdur;
- səriştəli şifahi nitq tondan asılıdır. Düzgün qurulmuş cümlələr belə, çaşqın və qeyri-müəyyən danışılrsa, itəcək.

Gözəl danışmaq bacarığı anadangəlmə deyil, onu öyrənmək olar. Ardıcıl şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün nələr lazımdır:

Qiraət etmək

Ədəbiyyatı, xüsusən də bədii ədəbiyyatı oxumaq söz ehtiyatını yaxşılaşdırır. Kitab oxuyarkən danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəllifin personajları, təbiəti və obyektləri təsvir etmək üçün istifadə etdiyi sözlərə diqqət yetirmək lazımdır. Mətnə cümlələr necə qurulur və hansı epitetlər və metaforalar var. Zaman keçdikcə oxucu öz nitqində onlardan istifadə etməyə başlayacaq.

Audio kitablara qulaq asmaq.

Əgər kitab oxumağa vaxt yoxdursa, onları audio formatda dinləmək olar. Bu yolla təkcə nitqiniz zənginləşməyəcək. Peşəkar aktyorlar tərəfindən dublyaj edilmiş kitabları dinləmək onların intonasiyasını, məntiqi vurğularını, nitq tempini və səs tembrini mənimsəməyə kömək edəcək. Çünki təkcə düzgün danışmaq deyil, həm də gözəl, vurğu və fasilələr etmək vacibdir.

Tüfeyli sözlərdən qurtulmaq.

Nitqimiz tüfeyli sözlərlə korlanıb. Şifahi nitqin inkişafının əsas istiqaməti danışığımıza diqqət yetirməkdir. “ona görə”, “belə ki”, “ümumiyyətlə” “şey”, “zad”, “deməli” “yəni ki” və s. kimi sözlər istənilən ictimai nitqi pozacaq və danışan haqqında mənfi təəssürat yaradacaq.

Daha çox məşq edin.

Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üsullarından biri güzgü qarşısında məşq etməkdir. İstənilən mövzunu seçmək və onun haqqında sanki qarşınızda bütöv bir tamaşaçı auditoriyası varmış kimi danışmağa cəhd etmək olar. Güzgü vasitəsilə səhv hərəkətləri və üz ifadələrini izləmək olar.

Təsəvvürünüzü və qeyri-ənənəvi düşüncənizi inkişaf etdirin.

Yaxşı danışmağı öyrənmək üçün özünəməxsus düşüncə bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır. Məsələn: yarımçıq cümlələri müxtəlif fikirlərlə, müxtəlif mövzularda davam etdirmək. Bütün bunlar şifahi nitqi xeyli zənginləşdirir. Belə məşqlərdən sonra hətta tanımadığın insanlarla istənilən mövzuda ünsiyyət qurmaq asan olacaq.

Frazeoloji vahidləri öyrənin.

Frazeologizmlər nitqə emosional rəng qatmaqla onu ifadəli və maraqlı edir.

Sifətlərdən istifadə edin.

Ardıcıl şifahi nitqin inkişafı üçün başqa bir üsul sifətlərin istifadəsidir. Bu nitq hissəsinin köməyi ilə söhbət daha ifadəli və canlı olur. Sifətlərin lüğətini artırmaq üçün bu məşqi sınamaq olar. Məsələn, bir söz

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

seçin. Onu təsvir etmək üçün mümkün qədər çox sifət tapın. Və sonra bu sözə ümumiyyətlə uyğun gəlməyən sifətlər tapın.

İctimai çıxışlara baxın.

Digər istedadlı natiqləri dinləmək və izləmək çox faydalıdır. Onların nitqlərindən nəinki ayrı-ayrı ifadələri və sözləri öyrənə bilərsiniz, həm də mimika və jestləri qəbul edə bilərsiniz.

Yaddaşınızı inkişaf etdirin.

Yaxşı yaddaş gözəl nitqin açarıdır. Bunun üçün şeirlər və kitabdan parçalar əzbərləmək yaxşıdır.

Hərfləri yaz.

İctimai çıxışdan əvvəl onu kağıza yaza bilərsiniz. Elə olur ki, fikirlərimizi yazılı şəkildə ifadə edəndə istə-istəməz söz seçiminə, hətta durğu işarələrinə diqqət yetirərək onları düzgün tərtib etməyə çalışırıq. Bu, dilimizi təkmilləşdirən və daha çevik edən yaxşı danışıq təlimidir.

Yanıltmaclar söyləyin.

Əgər tez-tez yanıltmaclar oxusanız, şifahi nitq daha gözəl və ardıcıl olacaqdır. Diksiyanı inkişaf etdirmək və müəyyən səslərin tələffüzü ilə bağlı problemləri aradan qaldırmaq üçün xüsusi dil döngələri var. Nəyin düzəldilməli olduğunu anlamaq üçün yaxşı bir yol, nitqinizə kənardan qulaq asmaqdır.

Hərəkətlərinizi səsləndirin.

Nə işlə məşğul olursunuzsa olun, hər bir hərəkətinizi səsləndirin. Hər mərhələ haqqında yavaş və aydın danışın.

§ 4. Ünsiyyət. İşgüzar ünsiyyət mədəniyyəti.

Ünsiyyət — qarşılıqlı münasibətdir. İnsan evdə ailə üzvlərilə, məktəbdə müəllim və sinif yoldaşlarıyla, işdə iş yoldaşlarıyla ünsiyyətdə olur. Başqalarından məlumat alır, öz hiss və düşüncələrini onlara çatdırır.

Ünsiyyət nitq vasitəsilə baş verir. Biz başqalarını dinləyir, onların yazdığını oxuyur, öz fikirlərimizi yazmaq və danışmaqla ifadə edirik. Beləliklə, ünsiyyət zamanı dörd nitq bacarığından istifadə edirik: dinləmə, danışma, oxu, yazı.

Dinləmək və oxumaq bacarığı başqalarını anlamaq, məlumat almaq üçündür. Danışmaq və yazmaq bacarığı isə düşüncələrimizi başqalarına çatdırmağa kömək edir. Dinləyərkən və danışarkən istifadə edilən söz və cümlələr səs-lərlə ifadə olunur. Ona görə də dinləmə və danışma şifahi nitqə aid olan bacarıqlardır. Hərflərlə ifadə olunmuş mətnləri isə oxuyuruq və ya yazırıq. Odur ki yazı və oxu bacarıqları yazılı nitqə aid edilir.

Ünsiyyət, yalnız insanın fiziki mövcudluğunun deyil, eyni zamanda ictimai mövcudluğunun zəruri şərtidir. Cəmiyyətdə heç bir insan fəaliyyətinin reallaşması və bu fəaliyyətin məzmununun mənalandırılması ünsiyyət olmadan təmin edilə bilməz. Ünsiyyət, sosiallaşan insanın cəmiyyət içərisində özünü yenidən formalaşdırmasıdır. Bu vəziyyətdə ünsiyyət, cəmiyyətin yenidən formalaşmasını təmin edən hər şeyi yaratmaq, qurmaq, davamlılığını təmin etmək, inkişaf etdirmək, dəyişdirmək ehtimalı olan fiziki və fikri fəaliyyətləri izah edir. Yəni, ünsiyyət, insan fəaliyyətinin bütöv bir hissəsi olaraq, yaranır, yayılır və

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

istifadə olunur. Ünsiyyət prosesi ilə əldə edilən nəticə müxtəlif şəkillərdə bölüşdürülür.

Ünsiyyət situasinyaının iki tipini fərqləndirmək olar: birgə fəaliyyətdə ünsiyyət və şəxsi ünsiyyət. Birgə fəaliyyət şəraitində ünsiyyət funksional xarakter kəsb edir, yəni onun mövzusu birgə fəaliyyətin xarakteri ilə müəyyən olunur. Şəxsi ünsiyyət isə iki və daha çox adamın vasitəsiz təması kimi meydana çıxır və emosional xarakter daşıyır.

Ünsiyyətin funksiyaları çoxdur. Onların ikisini xüsusilə qeyd etmək lazımdır: a) insanların birgə fəaliyyətinin təşkili b) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onlar arasında "nitq" xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv-mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri. Bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır.

İnsanın inkişafında başqaları ilə ünsiyyətdə olub əlaqəli fəaliyyət göstərmək böyük rol oynayır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteristikasının müəyyən olunmasında "ünsiyyət" anlayışından xüsusi istifadə olunur.

"Ünsiyyət" anlayışı ictimai münasibətlərin, xüsusilə də, "subyekt-subyekt" münasibətlərinin spesifik növünü əhatə edir. Bu münasibətlərin təhlili gedişində təkcə bir subyektin digərinə təsiri deyil, eyni zamanda onların qarşılıqlı fəaliyyəti, əlaqəsi, cəhdləri, bir-birinə təsiri, qarşılıqlı dərki proseslərini də üzə çıxarır.

Hələ ilk insanda şüurla birlikdə nitq, danışmaq qabiliyyəti onun başqası ilə ünsiyyətdə olması əsasında

yararmışdır. İnsanlar öz varlığının lap ilk addımlarından etibarən təbiət qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmağa, təbiətdən maddi nemətləri, zəruri yaşayış vasitələrini birlikdə əldə etməyə məcbur olmuşlar. Elm təsdiq edir ki, insanın birlik, təsəvvür, məlumat və anlayışlarının, mühakimə və dünyagörüşünün inkişafı üçün onun gerçək aləmlə, adamlarla sıx əlaqədə və ünsiyyətdə olması, ictimai mühitdə böyüməsi və fəaliyyət göstərməsi zəruridir. Hər şeydən əvvəl, yadda saxlamaq lazımdır ki, şəxsiyyətin bütün xassə və əlamətlərinin formalaşması, habelə onun ünsiyyət və müxtəlif münasibətlər üzrə təcrübə toplaması fəaliyyətdə baş verir.

Xüsusi təşkil edilmiş, pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü fəaliyyəti həm şəxsiyyətin əxlaq, əmək, ictimai, estetik əlamətlərinin təzahür etməsi üçün, həm də insan xarakterinin və fərdiyyətinin qiymətli xassələrini formalaşdırmaq üçün zəruri olan şərait yaradır. Ünsiyyətin işgüzar əsası, fəallıq, həm yaradıcı imkanların inkişaf etdirilməsi vasitəsidir, həm də ümumi məqsədə nail olmaq yoludur.

İctimai həyatda insanın başqaları ilə ünsiyyətdə olub qarşılıqlı fəaliyyət, bir-birinə qayğı, yardım və kömək göstərməsi onların ümumi inkişafına böyük təsir göstərir. Məsələn, adamlar kollektiv əmək prosesində bir-birilə yaxın, səmimi ünsiyyətdə olub bir-birlərinə qarşılıqlı qayğı, kömək göstərdikdə, mehriban yoldaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərdikdə onlar arasında bir-birilərinə rəğbət hissləri, nəzakətlik və qayğıkeşlik, insanpərvərlik, yoldaşlıq və dostluq münasibətləri formalaşır.

İnsanlar arasında ünsiyyətin bir sıra formaları mövcuddur. Dil insanlar arasında mühüm ünsiyyət

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

vasitəsidir. İnsan arzu və fikirlərini, mənimsədiyi elmi bilik və məlumatları, müəyyən işə, cəmiyyətə və adamlara hörmət, qayğı və münasibətlərini dil vasitəsilə ifadə edir, nümayiş etdirir. Düzgün, mənalı danışmaq, savadlı yazma bilmək bacarığı şəxsiyyətin ümumi inkişafı və mədəni olmasını göstərən mühüm əlamətlərdir.

Uşaqların qavradığı həyat həqiqətlərini, öyrəndiyi təlim materialını yadında möhkəm saxlayıb aydın və konkret ifadə etməsi, onun dilinin zənginləşməsinə, zehni qüvvələrinin, xüsusən təfəkkürünün inkişafını və elmi biliklərlə silahlanmasını təmin edir, şəxsiyyətini formalaşdırır. Uşaqlar ana dili vasitəsilə öz xalqının milli adət-ənənələrini, həyat və məişət qayda-qanunlarını, doğma yurdunun füsunkarlığını, xalqının milli mədəniyyətini, nağıllarını, rəqslərini, oyun və ədəbiyyatını, qəhrəmanlıq tarixini daha asan və aydın öyrənir.

Gündəlik həyatımızda, insanların qarşılıqlı münasibətlərində belə keyfiyyətlərə yiyələnmək o qədər də asan deyil. Son vaxtlarda insan amilinə diqqətin artması, elmi-texniki tərəqqi, genişlənən ekoloji təhlükə, millətlərarası münaqişələr ünsiyyət probleminə yeni baxış, onun tədqiqi üçün daha artıq enerji, yaradıcılıq axtarışları tələb edir. Ünsiyyətdən məmnun olmağı şərtləndirən mənəvi sərvətlərin: maraqların, rəylərin, həyat faktlarının və adamların, qarşılıqlı anlaşmanın, ümumiliyi məhz işgüzar, səmimi gənclər kollektivinin yaradılması prosesində tərbiyənin müstəqil vəzifəsi olmalıdır.

İşgüzar ünsiyyət elə bir ünsiyyət növüdür ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi hansısa aydın saziş, söhbətin həllini nəzərdə tutur. Məsələn, həmkarlar, rəis və

tabeçilikdə olan şəxs və s. arasındakı münasibətlər. Burada tərəfdaşların hər birinin statusu müəyyən olunur.

Ünsiyyət bacarığı hər hansı şəraitə uyğunlaşmanı asanlaşdırır. İşçilər ünsiyyətin əlaqələndirici tərəfinə lazımı əhəmiyyət vermədikdə çox şey itirirlər. Rəhbər həmişə üzdə olan şəxsdir. Ona görə də o, öz hərəkətinə nəzarət etməli, davranış taktikası barədə düşünməli, son nəticəni proqnozlaşdırmalı və işgüzar ünsiyyət etikasına riayət etməlidir.

İşgüzar ünsiyyət etikası məzmunca daha zəngin anlayışdır. Məsələn, müxtəlif peşə sahələrindəki işgüzar ünsiyyət mədəniyyətinə diqqət yetirsək görürük ki, burada işgüzar ünsiyyət etikası işçilərin peşəkar davranışının və əxlaqının ən vacib tərəfidir. Xidmət sahəsində çalışanların işgüzar ünsiyyət etikasını bilməmələri və ona riayət etməmələri xidmətdən istifadə edənlərin onlarla ünsiyyət qurmaqdan imtina etmələri ilə nəticələnir və bu da xoşagələm bir hal deyil. İşgüzar ünsiyyət və nitq mədəniyyətinin harmoniyası işgüzar münasibətlərdə geniş imkanlar yaradır.

İşgüzar ünsiyyətdə tərəf müqabili ilə qarşılıqlı əlaqələri kəsmək mümkün deyil. İşgüzar ünsiyyətin əhəmiyyətli hissəsini xidməti ünsiyyət, yəni insanların təşkilat daxilində, iş vaxtında həyata keçirilən qarşılıqlı fəaliyyəti tutur. Lakin işgüzar ünsiyyət xidməti ünsiyyətə nisbətən daha geniş anlayışdır, çünki həm də muzzdlu işçilərin və fərdi işəgötürənlərin qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edir və təkcə təşkilatlarda yox, ən müxtəlif səviyyəli işgüzar qəbullarda, seminarlarda, sərğilərdə və s. baş verir.

İşgüzar ünsiyyət aşağıdakı əsas formalarda həyata keçirilir: işgüzar söhbət; işgüzar danışıqlar; mübahisə,

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

diskussiya, polemika; işgüzar müşavirə; kütlə qarşısında çıxış; telefon danışıqları; işgüzar məktublaşma. İşgüzar söhbət müəyyən suallar, yaxud problemlərlə əlaqədar informasiya, yaxud fikir mübadiləsidir. İşgüzar danışıqlar maraqlı tərəflərin ünsiyyəti prosesində razılaşıdırılmış qərar qəbul edilməsinin əsas vasitəsidir. İşgüzar müşavirə problemlərin mütəxəssislər qrupu tərəfindən kollektiv müzakirəsi üsuludur.

İşgüzar ünsiyyət mədəniyyəti və uğuru çox hallarda rəhbərin öz işçilərinə qarşı istifadə etdiyi etik norma və prinsiplərdən asılıdır. Norma və prinsiplər dedikdə xidmət zamanı hansı hərəkətlərin etik cəhətdən məqbul, hansının isə qeyri-məqbul olduğu nəzərdə tutulur. Bu normalar ilk növbədə idarəetmə prosesində qəbul olunan sərəncamların nəyin əsasında verilməsinə, işgüzar ünsiyyəti müəyyən edən xidməti intizamın necə təzahür etməsinə aiddir.

Rəhbər və tabeçilikdəkilər arasında işgüzar ünsiyyət etikası pozulduqda kollektivdə insanların əksəriyyəti özlərini narahat, mənəvi cəhətdən müdafiəsiz hesab edirlər. Rəhbərin işçiyə münasibəti işgüzar ünsiyyətin bütün xarakterinə təsir edir, əksər hallarda isə onun əxlaqi-psixoloji vəziyyətini müəyyənləşdirir. İlk növbədə, məhz bu səviyyədə əxlaq etalonları və davranış qaydaları formalaşır.

İşgüzar ünsiyyət elə bir ünsiyyət növüdür ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi hansısa sövdənin gerçəkləşməsi, mövcud problemin həlli, yeni əməkdaşlığın qurulması və s. ola bilər. Ünsiyyətin tərəfləri qismində isə həmkarlar, rəis və tabeçilikdə olan şəxslər, tərəfdaşlar və s. çıxış edir. Burada tərəflərin hər birinin statusu müəyyən olunur.

İlk öncə şəxs öz işgüzar sahəsindən olan peşəkarların simpatiyasını qazanmalı və həmin insanlarla ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Yeni başlayan əksər işgüzarların uğuru düzgün tərəfdaş seçimindən asılı olur. Sözsüz ki, bu və ya digər sahədən olan məşhur peşəkar ilə əməkdaşlıq yeni başlayan tərəf üçün arzuolunan nəticənin əldə edilməsini asanlaşdırır. Amma bir çox insanlar işgüzar münasibətlər yaratmağa çalışdığı zaman kobud səhvlərə yol verir. Belə cəhdlər kinayədən başqa heç nə oyatmır.

Buna görə ağıllı və hazırlıqlı insanlar belə, onları maraqlandıran şəxslərlə tərəfdaşlıq münasibətlərinin düzgün qurulması üçün müəyyən alqoritmlərə ehtiyac duyurlar. Bu, bir növ özünəməxsus dostluq və yoldaşlığın təməlidir, daha sonra isə onu əməkdaşlıq münasibətlərinə və ya düşünülmüş layihənin gerçəkləşməsinin digər formasına çevirmək olar. Münasibətləri tənzimləyən əxlaqi qaydaların, normaların, ideyaların məcmusudur. İşgüzar etiket insanın həyatının zəruri hissəsi olmaqla yanaşı, digər fərdlərlə münasibətlərin ən vacib növüdür.

Münasibətlərin əsas tənzimləyiciləri insanların hərəkətlərində şər və yaxşılıq, ədalətsizlik və ədalət haqqında fikirləri ifadə edən etik normalardır. Əxlaq normaları işgüzar ünsiyyəti effektiv edər, qarşıya qoyulan vəzifələri həll edər, məqsədə çatmağa və ya əksinə qeyri-mümkün edər bilər. Fransız dilindən tərcümədə etiket davranış qaydaları toplusu deməkdir.

İşgüzar ünsiyyətin iştirakçıları konkret məqsədlərə nail olmaq məqsədi daşıyırlar. İşgüzar ünsiyyət etiketi özlüyündə bir məqsəd kimi çıxış etmir, birbaşa digər məqsədlərə çatmaq üçün bir vasitə rolunu oynayır. İşgüzar ünsiyyətin spesifikliyi müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərə,

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

mədəni və milli ənənələrə, etik peşə prinsiplərinə tabe olmaqda ifadə olunan tənzimləmədir. İşgüzar ünsiyyətdə nitq etiketi xidmət sferasında fərdlər arasında əlaqələrin inkişafında mürəkkəb bir prosesdir. İşgüzar etiket insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya kömək edən qaydaları formalaşdırır, həmçinin rahatlıq yaradır.

İşgüzar etiket qaydalardan ibarətdir: komanda üzvləri arasında qüvvədə olan normalar (üfüqi), həmçinin rəhbər və təbəçiliyə xas olan göstərişlər (şaquli). İşgüzar ünsiyyətdə nitq etiketinin ümumi tələbi bütün işçilərə, tərəfdaşlara qarşı nəzakətli münasibətdir. İşgüzar ünsiyyətdə nitq etiketi cəmiyyət tərəfindən hazırlanmış dil davranışı normalarını, “mehriban olun”, “salam”, “tanışlığımıza şadam” kimi etiket situasiyalarını, xahişləri, salamlaşmaları, minnətdarlıqları təşkil etməyə imkan verən standart hazır formulları ifadə edir. İşgüzar ünsiyyətdə nitq etiketi insanlar arasında əlaqənin qurulmasını, birgə fəaliyyətin qurulması üçün müəyyən məlumat mübadiləsini, əməkdaşlığı nəzərdə tutur.

İşgüzar ünsiyyətdə aşağıdakı mərhələlər var:

- başqa şəxslə tanışlıq və əlaqə yaratmaq;
- davam edən ünsiyyət vəziyyətində oriyentasiya;
- problemin müzakirəsi;
- həll;
- əlaqəni tamamlamaq.

Birbaşa təmasda şifahi ünsiyyət böyük əhəmiyyət kəsb edir. İş etiketi əsl sənətdir, onu dərhal mənimsəmək mümkün deyil. Normalara, mədəniyyətə, davranış qaydalarına riayət etmək karyera nərdivanının yüksəlməsində əsas rol oynayır.

Gündəlik həyatda salamlama - "Mən münasibət saxlamağa meyilliyəm", bu etiket işarəsinin olmaması isə münasibət saxlamaq istəyinin olmaması kimi başa düşülür. Buna görə də, həm söhbətin əvvəlində, həm də şifahi əlaqəyə girmək niyyəti olmadıqda müştəriləri, işçiləri, ziyarətçiləri salamlamaq normadır.

İşgüzar etiket aşağıdakı vacib məqamları ehtiva edir:

- iş görüşlərinə gecikməmək;
- danışıqlar planının hazırlanması, həmkarları ilə müzakirələrin aparılması;
- uyğun ciddi görünüş;
- görüşdən əvvəl görüşdüyünüz şəxslər haqqında məlumat toplamaq, maraqlandıran bütün suallar üzərində düşünmək vacibdir.

İşgüzar ünsiyyət protokoluna əsasən, işgüzar görüşdə kiçik yaşlı həmişə böyüklərə təqdim olunur, cinsin fərqi yoxdur; Adları dərhal əzbərləmək lazımdır ki, xoşagəlməz hallar olmasın. İşgüzar görüşdə əl sıxma müqavilə imzalamaq üçün istifadə olunur və salamlama sözlərindən dərhal sonra da istifadə olunur.

Əl sıxma sağ əllə edilir, lakin sol əllə görüşməyə məcbursunuzsa əvvəlcə üzr istəmək lazımdır. Əl sıxma təşəbbüsü böyükdən və daha yüksək vəzifəyə malik olandan gəlir. Qadına əl verib-verməməyə qərar vermək hüququ verilir. Etikətə görə, salam vermək üçün ilk əlini uzadan qadın olmalıdır. Qrupa yaxınlaşıb üzvlərdən biri ilə əl sıxaraq, hamı ilə eyni şeyi etməlisiniz. Qrup böyükdürsə, şifahi salamlamaq olar. Əgər əl sıxmaq üçün uzadılan ələ əl sıxmaqla cavab verilmirsə, bu, təhqir sayılır.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

İşgüzar ünsiyyətin etikası və etiketi fərdin əxlaqi keyfiyyətləri ilə yanaşı, işgüzar münasibətlərə əxlaqi xarakter verən əxlaq kateqoriyaları: doğruluq, dürüstlük, alicənablıq, həya, ləyaqət, vəzifə, vicdan, şərəf kimi kateqoriyalara əsaslanmalıdır.

İşgüzar ünsiyyətdə telefon danışıqları zamanı nitq etiketi mühüm rol oynayır, çünki həmsöhbət sizi görmür, ancaq eşidir. Nitqin həcmi, aydınlığını, sürətini izləmək, həmçinin aşağıdakı qaydalara riayət etmək vacibdir: zəngə 3 zəngdən gec olmayaraq cavab vermək lazımdır. Özünüz zəng etsəniz, 5 zəngdən gec olmayaraq telefonu söndürün.

Söhbətin əvvəlində bir salam olmalıdır. Söhbətə başlamazdan əvvəl həmsöhbətinizlə ünsiyyət qurmağın indi rahat olub olmadığını soruşun. İmtina edildiyi təqdirdə, nə vaxt geri zəng edə biləcəyinizi qeyd edin. Təşəbbüskar söhbəti bitirir, həmçinin telefon danışıqı kəsildikdən sonra geri zəng edir. Zənginiz üçüncü tərəfin adındandırsa, məsələn, siz katibəsiniz, o zaman hansı şirkətin adından zəng etdiyinizi qeyd edin və qarşıdan gələn söhbətin mövzusunun qısaca təsvir edin. Əgər özünüz üçüncü tərəfsinizsə və qoşulmağınız xahiş olunursa, söhbətin məqsədini aydınlaşdırın.

Danışıqlar zamanı səs tonunuza fikir verin. Həmsöhbətə öz çıxışını tamamlamaq imkanı verin. Əgər əlaqə keyfiyyətsizdirsə, bir müddət sonra söhbətə davam etmək düzgün olacaq. Bu halda tərəflərdən hər hansı biri zəngin bitməsinə təşəbbüs göstərə bilər.

Ünsiyyət bacarıqları olmadan işgüzar əlaqələr qurmaq mümkün deyil. İşgüzar münasibət qurmaq üçün nəzakətli və ünsiyyətçi olmaq vacibdir. İşgüzar ünsiyyətdə nitq etiketi tərəfdaşlara və ya işçilərin daha effektiv ünsiyyət

qurmasına kömək edir. İş həyatında hörmətli münasibət komandada əlverişli ab-hava yaradır.

Uğurlu rəsmi ünsiyyət qaydaları:

Nitq və davranış konkret vəziyyətə uyğun olmalıdır.

Replikalar həmsöhbət üçün son dərəcə aydın olmalıdır. Kollektivdə qəbul edilən söz ehtiyatı, aydın tələffüz, fikirlərin təqdimatının aydınlığı alqışlanır.

Nitq qarşılıqlı əlaqə yaratmaqla yanaşı münəqişələri həll etməyə və qarşısını almağa kömək etməlidir.

Eşitmə qabiliyyəti – ünsiyyətin uğurla aparılması üçün tərəfdaşların niyyətlərini vaxtında başa düşmək vacibdir.

Nitq davranışı qaydaları işgüzar ünsiyyəti 6 standart prosesə bölür:

1. Ünsiyyətin keyfiyyəti daha çox düzgün davranışdan asılıdır. Salamlaşma, etik qaydalara riayət olunması vacibdir.

2. Dialoq zamanı nəzakətli ünsiyyət, nitq etiketində düzgünlüyə əməl olunmasına nəzarət olunmalıdır.

3. Münəqişələrin və ya problemləli vəziyyətlərin həlli - nəzakətlə imtina etmək, mübahisəni həll etmək bacarığıdır.

4. Gündəlik qarşılıqlı əlaqə - müntəzəm olaraq gündəlik işgüzar ünsiyyətin qurulmasına çalışmaq lazımdır.

5. Sözsüz bağlantı - buraya jestlər, nitq formaları, bədən dili və bütün iştirakçılar üçün rahat olan şəxsi sərhədlərin müəyyən edilməsi daxildir. Etiket həmçinin standart qayğı və qonaqpərvərlik nümayişini nəzərdə tutur.

6. Ayrılıq - söhbəti və ya görüşü bitirmək. İşçidən və ya bütün müəssisədən gələn təəssürat birbaşa bu mərhələdən asılıdır.

§ 5. Nitqin etik məsələləri. Nitq etiketləri

İfadə olunan bu və ya digər fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, zəngin, canlı, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşıqlı olmalıdır. Dilin ifadə imkanları o qədər zəngin və o qədər rəngarəngdir ki, söz və söz formalarının hansı sintaktik birləşmədə, hansı mətndə necə işlənməsi haqqında konkret resept vermək mümkün deyil. Buna görə də eyni dildə danışan hər fərdin öz danışığı tərzini, öz ifadə üsulu var. Lakin dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi daha da püxtələşməsi və səlisləşməsi naminə yazıda və nitq prosesində heç kəs ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır və bu normalara əməl etmək hamının şərəfli vəzifəsidir.

Məlum olduğu kimi, insanlara məxsus ümumi mədəniyyət müxtəlif komponentlərin məcmusundan ibarətdir. Mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri də nitq mədəniyyətidir. Biz nitq mədəniyyəti anlayışına danışığı mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyətini də daxil edirik.

Hər bir xalqın cəmiyyət üzvləri arasındakı müraciət etiketləri həmin xalqın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir.

İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətlə müəyyənləşir.

Azərbaycan nitq etiketində bir çox müraciət formaları vardır ki, onlardan yerində və düzgün istifadə nitq mədəniyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanlara müraciət məqsədilə işlədilən sözlər – xitablar dinləyənin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, nəyəsə sövq etmək, nədənsə çəkəndirmək və s. məqsədi daşıyır. Qohumluq əlaqələrinə, yaşa, cinsə, ictimai mövqeyinə, vəzifəyə və sairə görə ümumiyyətin qəbul etdiyi sözlər (bunlara vokativ sözlər deyilir) müraciət olunanları razı salır, onları hərəkət etməyə, fəaliyyət göstərməyə sövq edir.

İnsanlara edilən müraciət formaları müxtəlifdir, rəngarəngdir. Bunların bir qismi qohumluq münasibətini bildirən adlardır. Məsələn, ana, anacan, atacan, qardaş, bacı, baba, bala, bacıqızı, bacıoğlu, oğlum, qızım, gəlinbacı, xalagəlini, qardaşoğlu, xala, xalaoğlu, qaqaş, bibi, bibiqızı, dayı, dayıcan, dayıoğlu, dayıqızı, əmi, əmioğlu, əmiqızı, əmican, və s. Bu sözlərlə həm qohumlara, həm də yadlara müraciət olunur. Müraciət bildirən baş sözlərə “ay” vokativ sözü də əlavə olunur: ay dayı, ay bacı, ay qız, ay ana və s. Bu müraciət formalarının bir çoxu adlarla da işlənir. Məsələn, Rəşid dayı, Həqiqət xala, Hikmət əmi, Nərgiz bacı, Tahir əmi və s.

Müraciət bildirən sözlərin digər qismi şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəzifəsi, peşəsi, milli və yaş mənsubiyyətini, insanların qarşılıqlı əlaqə və münasibətini ifadə edir. Müəllim, həkim, sürücü, satıcı, mühəndis, biznesmen, fermer, direktor, dekan, müdir, professor və s. belə sözlərdəndir. “Müəllim” sözü ünsiyyətdə geniş

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

şəkildə işlənən müraciət formasıdır. Bu söz iki şəkildə işlədilir: həm ayrı, həm də xüsusi vokativ sözlə - adlarla.

Təlim-tərbiyə ilə məşğul olan adama, həm də rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq digər sənət sahiblərinə (müəssisənin direktoru, nazirliyin işçiləri, hökumət rəhbərləri və başqalarına) müraciət zamanı müəllim sözü şəxs adı ilə işlədilir (məsələn, Oktay müəllim, Nazim müəllim, Cəlal müəllim və s.). Müəllim sözünün əvvəlinə hörmətli, yoldaş kimi sözləri artırıb, hörmətli müəllim, yoldaş müəllim də demək olar. Bütün bunlarla bərabər müəllim sözü öz ilkin “təlim edən, öyrədən” anlayışından uzaqlaşmamalıdır.

Sualvermə, söhbətə qoşulma.

İctimai yerlərdə natiqə, ya da hər hansı bir adama söylənilən fikirlə bağlı veriləcək suallar münasiblik, lazımlıq, aidlik və s. baxımından ölçülüb-biçilməli, götür-qoy edilməlidir. Bəsit suallar onun sahibinin səviyyəsinin, dünyagörüşünün, bilik və məlumatının səthliliyini büruzə verir. Sualı yenidən başqa cür təkrar etmək, deyilmiş və hamıya aydın olan məsələ barədə sual vermək, mətləblə heç bir əlaqəsi olmayan bir şeyi soruşmaq məsləhət görülmür.

Rəsmi yerlərdə, verilişlərdə ənənəvi, bir növ qəliblənmiş suallar dinləyiciləri təmin etmir. Bu cür suallara radio və televiziya verilişlərində tez-tez təsadüf olunur. Şübhəsiz ki, suallar (xüsusilə rəsmi yerlərdə, geniş auditoriyalarda, radio və televiziya verilişlərində qoyulan suallar) ölçülüb-biçilməli, onların əhatəli, düşündürücü, məntiqli, maraqlı olmasına diqqət yetirilməlidir. Sualların verilməsində nəzakət qaydaları gözlənilməlidir.

Cavabvermə

İctimai yerlərdə, geniş auditoriyalarda natiqə, çıxış edən digərlərinə ünvanlanan suallar diqqətlə dinlənilməli, sualın müqabilində “Sizi başa düşdüm”, “Sualınız mənə aydındır”, “Aydındır”, “Çalışaram, məsələyə aydınlıq gətirəm”, “Sualınıza görə təşəkkür edirəm”, “Bu çox yaxşı və gərəqli sualdır”, “Çox yerində verilən bir sualdır” və s. kimi nəzakətli ifadələr işlədilməlidir. Cavabdan sonra qarşı tərəfin razı qalıb-qalmaması soruşulsa daha yaxşı olar. Bu məqsədlə belə ifadələr işlənilə bilər: “Razı qaldınız mı?”, “Cavabım sizi qane etdimi?”, “Deyilənlərə etirazınız yoxdur ki?”, “Sizi razı sala bildimmi?”, “Deyilənlərlə razısınız mı?”, və s.

Cavab verilərkən bəzən etik normalardan uzaqlaşma halları da olur. Bəzən kobud sözlər və ifadələr işlənilir: “Səni başa salmaq çətindir”, “Vaxtımı alırsan”, “Ürəyimi çəkirsən”, “Sən belə şeyləri başa düşməzsən” və s. Verilən sualın əvəzində “Zəhləmi tökmə”, “Başımı ağrıtmə”, “Açıl başımdan”, “Mane olma”, “Vaxtımı alma” və s. kimi ifadələri işlədən adamlara, xüsusən müəllim və valideynlərə heç bir halda bəraət qazandıрмаq olmaz. Cavab vermək bacarığı insanın əsas keyfiyyətlərindən biridir. Cavab verən təkcə bilik və məlumatını deyil, eyni zamanda, öz mədəni səviyyəsini də nümayiş etdirir.

Danışan söhbət boyu dinləyicilərin istək və arzularını gözlərindən oxumalı, cavabları səmimiyyətlə qəbul etməli, bu zaman ifrat tərifə və ya məzəmmətə yol verməməlidir. Natiq suallara aydın, lakonik və müvafiq emosional çalarda cavab verməyi bacarmalıdır. İstər böyüklər, istərsə də kiçiklər cavablarda nəzakətli sözlər, ifadələr eşitdikdə,

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

müəyyən ölçüdə nəvaziş hiss etdikdə razı qalır, məmnunluq duyurlar.

Nitqi dinləmə bacarığına yiyələnmək.

“Başqasını dinləməyi bacarmaq böyük məharət tələb edir. Səbirlə, təmkinlə həmsöhbətə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin, nəzakətliliyin nəcib əxlaqın təzahürüdür”. Bu keyfiyyət hər bir savadlı və mədəni adam, xüsusən natiq üçün olduqca vacibdir.

Nitqi dinləmək bacarığına ictənیلən səviyyədə sahib olmayan adamların başqasına qulaq asmağa səbri çatmır, başqaları ilə danışır, nə söylənilən fikri lazımi dərəcədə dərk edir, nə də digərlərinə bunun üçün imkan yaradır.

Təxmini statistikaya görə insan bir günlük vaxtının 30%-ni danışmağa, 45%-ni isə eşitməyə, dinləməyə sərf edir. Ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyanın 60%-i eşitmə, dinləmə vərdişlərinin zəifliyi, mövzunu dinləyən üçün maraqsız olması və s. səbəbindən ya yarımçıq, ya da dolaşlıq bir şəkildə qavranılır. Bunu nəzərə alıb düzgün danışmaqla yanaşı, nitqi qavrama vərdişlərinə də yiyələnmək lazımdır.

Mədəni nitqin etikətləri

Adamlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışığın etikətləri təşkil edir. Vaxtilə monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s. davranış qaydaları “etiket” adlanırdı. Hal-hazırda hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət formalarına da “etiket” deyilir. Xalqımızın milli təfəkkürünə,

etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun işlənən bu ifadələr, hazır nitq modelləri bütün hallarda adamları razı salır, onlarda xoş ovqat yaradır, müsahibin fəaliyyətini istiqamətləndirir, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Dilimiz belə ifadələrlə zəngindir. Adamların gündəlik nitq fəaliyyətində onların dünyagörüşü, savad dərəcəsi, dilə şüurlu münasibətindən irəli gələn rəngarəng ifadələr tez-tez işlədilir.

Elmi dilçilikdə sözün bir neçə vəzifəsi olduğu göstərilir: a) adlandırma (nominativ); b) ünsiyyət (kommunikativ); v) müraciət (apelyativ).

Öz tarixi inkişafına görə müraciət növlərini belə qruplaşdırmaq olar: a) ailə-qəbilə daxilində müraciətlər; b) xalq dilində müraciətlər, milli dildə müraciətlər.

Nitqlə ünsiyyətə başlamazdan əvvəl natiq müraciət etiketlərindən istifadə edir. Bunu nəzərə alaraq, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin ədəbi müraciət, danışıq etiketləri haqqında bir neçə söz demək lazım gəlir:

Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: İcazə verin kömək edim; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edərim; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz? və s.

İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın; vaxtınız varsa; imkanınız olsa; Sizə əziyyət olacaq; Sizi yormayım;

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Rica edirəm danışın; Lütfən söyləyin; Üzr istəyirəm; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.

Məmnun olmaq məqamında: Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun.

Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: Bu, məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu, mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu, ürəyimcə deyil və s.

Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışın; İmkan verin fikrimi izah edim; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.

İntizama dəvət, məzəmmət etmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Allah xatirinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki, başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvinizi etiraf etməkdən çəkinməyin və s.

Qarşılama məqamında: Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiniz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayırdıq; Səni çoxdan gözləyirdim; Gələn qədəmləriniz var olsun və s.

Dəvət etmək məqsədilə: Xoş gəlmisiniz; Buyurun qonağımız olun və s.

Vidalaşma məqamında: Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamət qalın; Zəhmət çəkdiniz; Sizə əziyyət verdik; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz abad olsun; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə görsək, şad olarıq; Allah yolunuzu açıq eləsin, işinizi xeyirə calasın və s.

Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə: Afərin; Əhsən; Minnətdaram; Hər şey üçün minnətdaram; Təşəkkür edirəm; Sizə zəhmət verdim; Sizə borcluyam; Zəhmət çəkmə; Narahat olma; Sağ olun; Allah sizdən razı olsun; Allah köməyin olsun; Biz bundan məmnun olduq; Sizin əl qabiliyyətinizə heyranam; Sizə qibtə edirəm; Çox sağ olun; Afərin, mərhəbə; Allah səni dərd-bələdan uzaq eləsin; Allah ürəyinizə görə versin; Allah sizi bizə çox görməsin; Qəm, kədər sizdən uzaq olsun; Səni Allah saxlasın və s.

İcrası hər hansı bir səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində: Çox sağ olun; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiniz; Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Arzu-istək və təbrik etmək məqamında: Yaxşı yol; Sağlıqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərəc versin; Allah sənə yar olsun; Ürəyincə ömür sürəsən; Min bir budaq olun; Var olasan; Gözünüz aydın olsun; Yolunuz uğurlu olsun; Bayramınız mübarək; Ad gününüz mübarək; Yeni dərsləriniz mübarək; Həmişə şənlikdə; Halal olsun; Xeyirli olsun; Allah balalarını saxlasın; Allah köməyin olsun; Allah səni ümid yeri eləsin; Allah imdadına çatsın; Ananın südü sənə halal olsun; Əlin-qolun var olsun; Üzün ağ, başın uca olsun; Bərəkətli olsun; Göz dəyməsin; Ömrün uzun olsun; Allah iltifatını artıq eləsin; İlahi, mərhəmətinə min şükür və s.

Hal-əhval tutmaq məqamında: Əhvalınız necədir? Necə dolanırsınız?; Güzəranınız necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?; Özünüzü necə hiss edirsiniz? və s.

Öyrənmək məqsədilə verilən suala cavab məqamında: Buyurun, soruşun; Lütfən buyurun; Sizə məmnuniyyətlə cavab verməyə hazırım; Bu mənim üçün xoşdur; Bu, mənim vəzifə borcumdur; Bu dəqiqə öyrənilən sənə dəyərəm; Bir dəqiqə gözləyin, öyrənirəm; Cavabım sizi qane etdimi? Daha nəyi bilmək istəyirsiniz?; Bağışlayın, bu barədə məlumatım azdır (yoxdur); Xeyr, tanımıram; Yaxşı tanımıram; Xeyr, bilmirəm.

Əzizləmə, yalvarış məqsədilə: “Canım qurban”, “baş üstə”, “Göz üstə yerin var”, “qurban olum”, “quzum”, “sonam”, “dərbərim”, “ağrın alım”, “canım qurban”, “başına dönüm” və s.

Danışmağa başlamaq məqamında: İcazənizlə fikrimi bildirim. Mənə söz verdiyiniz üçün minnətdaram. Məni dinlədiyiniz üçün təşəkkür edirəm və s.

Deylənlərlə razılaşmaq, mübahisədən imtina etmək məqamında: Bu məsələyə hazır deyiləm. Sizin fikrinizə şərikəm. Məsələ mənə aydındır. Bu barədə söhbət açmağa ehtiyac duymuram.

Məsləhət vermək məqamında: Bunları nəzərə alsanız, yaxşı olar. Bu, sizin xeyrinizədir. Bu, sizə başucalığı gətirər. Çalışın mü sahibinizi axıra qədər dinləyə biləsiniz və s.

Məsləhəti qəbul etmək məqamında: Dediklərinizlə razıyam. Bunlar mənim xeyrimədir. Faydalı məsləhətiniz üçün çox sağ olun. Sizin bu xeyirxah məsləhətinizi heç vaxt unutmaram. Sizin təklifinizi qəbul edirəm. Çalışacağam ki, dediklərinizə əməl edim. Sizin üçün bu işi etməyə çox şad oldım və s.

Telefonla danışıanda; Zəng edəndə: Alo, sabahınız (axşamınız, hər vaxtınız) xeyir olsun. Bağışlayın, mən kiminlə danışırım? Sizi narahat edən Arzudur. Bilmək istəyirəm... Fikrimi sizə çatdıra bildimmi? Çox sağ olun. Bağışlayın, vaxtınızı aldım. Deyəsən, sizi yordum. Təşəkkür edirəm. Minnətdaram. Zəngə cavab verəndə: Alo, salam, eşidirəm sizi. Buyurun. Zəhmət olmasa bir qədər ucadan danışın. Bağışlayın, zəng edən kimdir? Xoşdur. Bu saat çağıraram. Mütləq yetirərəm. Arxayın olun! Sağ olun!

Süfrə etikətləri: “Bismillah”, “Bərəkətli olsun”, “Allah bol eləsin”, “Nuş olsun”, “Buyurun”, “Çox sağ olun”.

§ 6. Diskussiya və dinləmə mədəniyyəti.

Diskussiya (lat. discussio — "nəzərdən keçirmə, araşdırma") - mübahisəli məsələnin, problemin müzakirəsi; həqiqətə çatmağa yönəlmiş və yalnız düzgün mübahisə metodlarından istifadə edən mübahisə növüdür.

Diskussiyanı digər müzakirə növlərindən fərqləndirən vacib bir xüsusiyyət mübahisədir. Mübahisəli problemi müzakirə edərkən, həmsöhbətin rəyinə qarşı çıxan hər bir tərəf öz mövqeyini müdafiə edir. Diskussiyanı həm də iclasda, mətbuatda, söhbətdə hər hansı bir problemin, mübahisəli məsələlərin ictimai müzakirəsi kimi də başa düşmək olar. Diskussiyanın fərqli bir xüsusiyyəti onda tezis olmamasıdır, lakin başlanğıcda mövzuya keçid kimi ondan istifadə oluna bilər. Diskussiya tez-tez öyrənmə prosesini aktivləşdirən, mürəkkəb bir mövzunu, nəzəri problemi öyrənən bir metod kimi qəbul edilir.

Diskussiya nə üçün faydalıdır?

- Öyrənilən mövzunun daha yaxşı başa düşülməsini təmin edir. Mövzunu ucadan danışmaqla və ya oxuduqlarımız barədə araşdırma aparmaqla materialı nə qədər tez başa düşdüyümüzü anlayacağıq.
- Fikir mübadiləsi və faydalı məlumat mübadiləsinə imkan verir. Fikir mübadiləsi baxış dairəmizi genişləndirməyə kömək edir. Məsələni həmkarlarımızla müzakirə edərkən problemə müxtəlif cəhətlərdən baxmaq imkanı əldə edirik və bir çox yeni şeylər də öyrənirik.
- Tənqidi düşünməyi öyrədir. Həmkarlarımızın çıxışlarını dinləyərək deyilənləri təhlil etməyi və

özümüz üçün razılaşmadığımız mövqeləri müəyyənləşdirməyi öyrənirik.

- Şifahi nitqi inkişaf etdirir. Nə qədər çox danışsaq, nitqimiz daha savadlı və təmiz olar.
- İctimai yerlərdə danışarkən özünə inamı artırır, qorxunu məğlub edir.

Diskussiyada iştirak edənlər öz mövqeyini dəyişmək istəmədikdə belə deyilməlidir: “Mən öz fikirlərimə daha çox əminəm. Lakin sənin fikirlərini də qiymətləndirirəm”. Danışan həmkarının fikirləri ilə razılaşmaya bilər, lakin bu zaman ortaq məxrəcə gəlmək üçün yolların axtarılmasından imtina etməməlidir. Fikirlər qarşılıqlı anlaşma şəraitində, etik normalar çərçivəsində müzakirə edilməli, problemin həlli yolu tapılmalıdır.

Diskussiya zamanı dialoqun tələb olunan qaydada səmərəli keçməsi üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Müzakirəyə çıxarılan məsələnin mahiyyətinin düzgün anlaşılması.
2. Müzakirədə müdafiə olunacaq mövqe və ideyaların dəqiq müəyyən edilməsi.
3. Diskussiyaya hazırlaşarkən bütün mümkün məlumat mənbələri nəzərdən keçirilməlidir.
4. Fikir ayrılığı yaranarsa, tərəflər öz mövqeyinin müdafiəsi üçün məntiqi təfəkkürə əsaslanan dəlillər, sübutlar hazırlamalıdır. Əsaslandırma dəqiq faktlar üzərində qurulmalı, inandırıcı olub qarşı tərəfi qane etməlidir.
5. Rəqib etiraz edən tərəfi diqqətlə dinləməli, onun fikrinin doğru məqamları ilə razılaşmalıdır.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

6. Mövqeyinin səhv olduğu sübut edilmiş tərəf opponentin haqlı olduğunu etiraf etməyi bacarmalıdır.
7. Müzakirə zamanı adamlar deyil, onların ideyaları tənqid olunmalıdır.
8. Tənqid zamanı emosiyaya qapılmamalı, qəzəblənməməli, təhqir və istehzaya yol verilməməlidir.
9. Diskussiyanın məqsədi ümumi razılığa nail olmaqdır.
10. Çıxışların sonunda yekun nəticələr qeyd edilməlidir.

İstər adi danışmaq, istərsə də diskussiya prosesində normal nitq tonuna da riayət olunması vacibdir. Normal nitq tonu mədəni danışığın başlıca şərtlərindəndir. Yerindən və məqamından asılı olaraq nitqin yüksək, adi və alçaq tonundan istifadə olunur. Əgər söhbət auditoriya qarşısında gedirsə, nətiq bir qədər yüksək tonla danışmalıdır ki, fikrini eşidənlərə yaxşı çatdıra bilsin. Belə nitq tonu təbiidir, dinləyiciləri tam şəkildə razı salır. Digər məqamlarda – dəhlizdə, yeməxanada, ictimai nəqliyyatda, mağazada, məclisdə və s. yerlərdə yüksək tonla danışmaq, mübahisə etmək, ucadan gülmək ədəbsizlik və nəzakətsizlik kimi qəbul olunur.

Müzakirəyə necə başlamaq lazımdır? Suallar necə verilir? Müzakirə mövzusu ilə razılıqlarını və ya fikir ayrılıqlarını necə ifadə edirlər? İştirakçılar nəzakətli olmaq, hətta fikir ayrılıqlarını ifadə etmək üçün hansı xüsusi ifadələrdən istifadə edirlər? Sual vermək və ya danışmaq istədiklərini necə aydınlaşdırırlar?

- Dinləmə bacarığı hər hansı bir müzakirənin əsas və məcburi elementidir. Düzgün dinləmək yalnız başqalarının dediklərini eşitmək deyil. Düzgün dinləmək, deyilənlərin hamısını başa düşmək və düşünmək deməkdir.
- Diqqətinizi yayındırmayın. Özünüz üçün əsas hədəfləri və müzakirə obyektlərini müəyyənləşdirin. Eşitdiyiniz hər şeyi qiymətləndirin. Bunun müzakirə mövzusu, şəxsi fikirləriniz və əvvəllər əldə etdiyiniz biliklərlə necə əlaqəli olduğunu təhlil edin.
- Yeni baxışlara və baxış nöqtələrinə açıq olun. Həmsöhbətin dediklərini zehni olaraq yenidən ifadə etməyə çalışın. Bu, deyilənlərin mənasını daha yaxşı başa düşməyə kömək edəcəkdir. Mövzunu tam başa düşmədiyiniz təqdirdə müzakirədə iştirak etmək çətinidir.
- Mövzu sizə çətin gəlsə və ya müzakirə mövzusunu tam başa düşmürsənsə, özünə inam hiss etməsənsə və ya biliyinə şübhə etməsənsə birlikdə vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilərsiniz. Problemi dilə gətirmək, onu həll etmək üçün ilk addımı atmaq deməkdir.

Dinləmə mədəniyyəti.

Nitq prosesində danışmaqla yanaşı dinləmək mədəniyyəti də əsasdır.

Filosof Plutarx demişdir: “Dinləməyi öyrənsən, istənilən həmsöhbətdən fayda götürə bilərsən”.

Nitqin ilkin şərti yaxşı dinləməyi bacarmaqdır. Əgər ətrafımızdakı insanların söhbətlərinə diqqət yetirsək,

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

görürük ki, bir çox həmsöhbətlər sanki bir-birini eşitmir, öz sözünü demək və rəyini bildirmək, başına gələn hadisəni nəql etmək, malik olduğu informasiyanı çatdırmaq üçün pauzaları gözləyirlər. Ümumi halda həmsöhbətlər informasiyalarını bölüşür, ya da bir-birini tənqid edirlər.

Nitq səmərəli ünsiyyət formasıdır. İşgüzar kommunikasiyada dialoq zamanı psixoloji və emosional üsullardan geniş istifadə etməyi bacarmaq vacibdir. Ünsiyyətdə tolerantlıq prinsipi (başqalarının fikirlərinə və rəylərinə dözümlülük) insanı öz nitqi barədə düşünməyə, onu təkmilləşdirməyə vadar edir. Bu, öz növbəsində insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı xeyli yaxşılaşdırır.

İnsanlar onlara maraqlı olan nitqi – informasiyanı dinləyirlər. Çünki nitqin səmərəliliyi onun qarşı tərəfdə oyatdığı marağın dərəcəsi ilə bilavasitə bağlıdır. İstər işgüzar, istərsə də akademik kommunikasiyada işgüzar və etibarlı münasibətlərin yaranmasına ciddi maneə yarada bilən hallar bunlardır:

- Kobudluq;
- Nitqin qurulmasında qeyri-peşakarlıq;
- Qeyri-səmimilik;
- Səsləndirilən sözlərə görə məsuliyyətsizlik;
- Öyrədici səs tonu ilə danışmaq;
- Qərəzli münasibət;
- Qarşı tərəf üzərində üstünlüyün nümayiş etdirilməsi və s.

Ünsiyyətdə belə halların aradan qaldırılması səmərəli dinləmənin əsas qaydalarını öyrənmədən mümkün deyil. Dinləmə qabiliyyəti insana düşdüyü şəraitə uyğunlaşmağa, nitqi idarə etməyə və fərdi davranış kompleksini

formalaşdırmağa imkan verir. Dinləməyi bacaran insan qarşı tərəfdə mədəni, hörmətli şəxs kimi qəbul olunur.

Kommunikativ uyğunsuzluğun yaranmaması üçün dialoqa girən insan həm davranışını, həm də, nitqini daim nəzarət altında saxlamalıdır. İnsanın davranışı onun özünəinamı ilə sıx bağlıdır.

Nitq mədəniyyətinin aşağıdakı qaydaları vacibdir:

- Həmsöhbəti dinləməyi bacarmaq (bir çox hallarda dinləmək bacarığı danışmaq bacarığından daha qiymətlidir).
- Biz insanı dinləməklə daha çox bilik əldə edirik, danışarkən isə yalnız öz bildiklərimizi söyləyirik.

İnsanın rəğbətini qazanmaq istəyirsənsə, özün haqqında danışma və həmsöhbətə onun barəsində suallar ver.

Dinləmək və duymaq tərəflərin əsas qabiliyyətlərindən hesab olunur. Belə bir fikir mövcuddur ki, ünsiyyət zamanı təşəbbüs danışanın tərəfində olur, danışan dialoqu idarə edir, yəni danışmaq hakimiyətə nail olmağın yoludur. Dinləmək isə, zəiflik, iradəsizlik, təşəbbüskar olmamaqla eyniləşdirilir. Əslində dinləməyi bacaran insanlar ünsiyyət zamanı həmişə hakim mövqedə olurlar. Məhz dinləməyi bacaran insan qarşı tərəfin nitqində özünə lazım olan informasiyanı tapa bilir. Belə informasiya ünsiyyət iştirakçısına böyük üstünlük verir. Hər bir insan dinləməyi bacaran həmsöhbətlə qarşılaşanda özünə inamı artır və buna görə də onda qarşı tərəfə minnətdarlıq hissi yaranır.

Dinləmə həmsöhbətin sizə olan inamını artıran vasitədir. Bir çox hallarda heç bir söz demədən həmsöhbətdə yaxşı təəsürat yaratmaq olur. Həmsöhbətin

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

sözünü kəsəndə və ya onun hər bir fikrinə tələsik reaksiya verəndə aşağıdakı mənfi nəticələr baş verir:

- İnformasiyanı tam şəkildə çatdırma bilmir;
- əks tərəfi qıcıqlandırır;
- özünə qarşı mənfi təəsürat yaradır.

Yaxşı dinləmənin əsas üsulları bunlardır:

1. Diqqəti eşitdiyinizin üzərində cəmləyin;
2. Mövzunun məzmunundan uzaqlaşmayın;
3. İnsanın psixikasına mənfi təsir edən sözlərə reaksiya verməyin. Çünki bu zaman əks tərəfdə qeyri-ixtiyarı olaraq etiraz etmək istəyi yaranır və bu anda danışılan mövzudan kənarlaşma baş verir;
4. Həmsöhbətin sözünü kəsməyin. Qarşı tərəfin nitqini danışma və şəhretmə ilə eyni zamanda dinləmək çətin olduğu üçün susmaq daha yaxşıdır (Əlbəttə, bu zaman hörmətsizlik kimi qəbul edilən saata baxma və digər bu cür hərəkətlərə yol vermək olmaz).
5. Danışanın nöqsanlı hesab etdiyiniz xüsusiyyətlərinə fikir verməmək;
6. Həmsöhbətinizə fikrini axıra kimi çatdırmaq imkanı verin. Çünki qarşı tərəfin axıra kimi dinləməməsi qarşılıqlı anlaşmanın pozulmasına və pis münasibətlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Peşəkarcasına, səbirlə dinləmə bacarığı maraqlarınızı qorumağa və məqsədə nail olmağınıza kömək edir.

Uğurlu ünsiyyət dinləmək və eşitmək bacarığında özünü göstərir. “Susmaq qızıldır” – atalar sözümüz insanın dinləmənin əhəmiyyətini çox qədim zamanlardan

dərk etdiyinin göstəricisidir. İnsan mötəbər dinləyici ilə qarşılaşdıqda onda dinləyiciyə qarşı minnətdarlıq hissi və özünə inam yaranır.

Passiv dinləmə yalnız susmaq deyil, həmsöhbətin sözlərinə diqqətlə qulaq asmanın göstəricisidir. Söhbət əsnasında siz diqqətinizi başınızı tərpətməklə, baxışlarınızla və digər qeyri-verbal üsullarla həmsöhbətə göstərə bilərsiniz. Eyni zamanda, həmsöhbəti ünsiyyətə həvəsləndirən səmimi replikalardan da istifadə etmək olar: “Bəli, razıyam”, “Elədir ki, var”, “Anlayıram” və s.

Kütləvi işgüzar söhbətlərdə (danışqlar, müzakirələr) həmsöhbətə diqqət baxışlarla bildirilir, sual və qeydlər həmsöhbətin istədiyi anda səsləndirilir.

Fəal dinləmənin 3 üsulu var:

- Təkrar etmə;
- Emosional dinləmə;
- İnterpretasiya.

Həmsöhbətin sözünün ya təstiqedici, ya da sualedici intonasiya vasitəsilə təkrar edilməsi onun sözlərinə diqqətin zərif şəkildə qeyd edilməsidir. Məsələn, bir dialoqa diqqət yetirək:

- Kitabları gələn həftə gətirəcəyəm.
- Gələn həftə?
- Bəli, gələn həftə.

Emosional dinləmə - həmsöhbətin sözlərinin emosiyalarla (fərəh, təəcüb, ironiya, etinazlılıq və s.) bəzədilməsidir. Məsələn:

- Mən bu ilin sonuna kimi bütün kitabları yenidən nəşr etdirəcəyəm.
- Bu ilin sonuna kimi (sual, təəcüb)?! Sən axı çatdırmazsan!

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

İnterpretasiya fəal dinləyicinin yüksək ustalığıdır. Həmsöhbətin sözlərini qəbul edərkən passiv dinləmədən istifadə olunur. Həmsöhbət sözünü bitirdikdən sonra siz ondan eşitdiklərinizi qısa şəkildə nəql edirsiniz. Bu üsuldan uşaqlar daha çox istifadə edirlər.

İnterpretasiyanın tətbiqi zamanı “başqa sözlə siz hesab edirsiniz ki...”, “sizin fikrinizcə...”, “deməli düşünürsünüz ki...” ifadələri geniş istifadə olunur.

Həmsöhbətin fikrini daha qısa şəkildə ifadə etmək və yeri gəldikdə mövzu barədə öz mülahizəsini onun diqqətinə çatdırmaq olar. Bu halda aşağıdakı ifadələr istifadə olunur:

- Sizin dediklərinizi ümumiləşdirsək, belə deyə bilərik ki...
- Əgər mən sizi düz anladımsa...
- Demək, sizin əsas fikriniz ondan ibarətdir ki...
- Siz demək istəyirsiniz ki...
- Mən belə başa düşdüm ki...

Beləliklə, peşakar dinləmənin interpretasiya metodundan istifadə etməklə həmsöhbətə fikrini daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadə etməkdə, vəziyyətdən çıxış yolunu tapmaqda kömək etmək olar. Beləliklə, dinləmə mədəniyyəti idarəetmə mədəniyyətinə çevrilər.

§ 7. Ədəbi dil. Ədəbi dilin normaları. Fonetik norma. Akademik və işgüzar kommunikasiyada orfoqrafik normanın gözlənilməsi. Abreviaturalar. Durğu işarələri.

Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq Azərbaycan dilinin yüksək formasıdır və bu dil birdən-birə təşəkkül tapmamışdır. O, əsrlərin məhsuludur və əsrlər boyu azərbaycanlılara fikir mübadiləsində ləyaqətlə xidmət edən kamil bir ünsiyyət vasitəsidir. Azərbaycan ədəbi dili müstəqil dil olsa da, dünya dilləri sistemində türk dillərinə mənsub dillərdən biridir və onun da inkişafı, əsasən, dünya dillərinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına müvafiq olmuşdur. Zaman keçdikdə bu ədəbi dil xidmət etdiyi xalqın ehtiyac və tələblərinə görə dəyişmiş, təkmilləşmə, səlisləşmə yolu ilə inkişaf etmişdir.

Ədəbi dil xalq dilinin ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normaları əsasında fəaliyyət göstərən formasıdır, yəni xalq dilinin cilalanmış təzahürüdür. Bu cəhətdən ədəbi dil dialektə qarşı durur və ondan fərqlənir. Ədəbi dil bütün üslubların sistemidir.

Ədəbi dilin yazılı və şifahi formaları var.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları mükəmməl, sabit normalara malikdir. Həmin normalar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur. Bu cür normalılıq (normativlik) ədəbi dilin nisbi sabitliyindən, əhatəliliyindən və dilin daxili quruluşunu əks etdirməsindən irəli gəlir.

Dilin daxili quruluşunu onun fonetikasi, leksikası (lüğət tərkibi) və qrammatikası təşkil edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları da buna uyğundur:

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

- fonetik norma (orfoqrafik və orfoepik).
- leksik, yaxud leksik-semantik norma.
- Qrammatik

Sözün ədəbi dildəki yazılış qaydası **orfoqrafik norma**, tələffüz qaydası isə **orfoepik norma** adlanır.

Fonetik normada **dəyişmə** gec olur. Orfoepik və orfoqrafik normanın pozulması fonetik normanın pozulması deməkdir.

Ədəbi dilin səs sistemi də normalar əsasında tənzimlənir. Səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətdə məqbul sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə şəkilçilər sözlərin son hecasının ahənginə uyğun olaraq onlara qoşulur. Əgər binalar, anam, almaq, gəlmək kimi sözlərdə şəkilçilər binalər, anəm, almək, gəlməx şəklində işlədilsə, bu, fonetik normaya görə qüsurlu sayılır.

Başqa bir misal: dilimizdə şəkilçi tərkibində e, o, ö saitləri işlənmir. Yerli dialektlərdə sözlər aton, nənön, gələr, alacak kimi işlədilsə, deməli, burada da fonetik norma pozulmuş olur. Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu, əsasən, sözün son hecası üzərinə düşür. Bəzilərinin danışığında sözlər o`xu, da`ha, ba`şla, a`rzu, i`sim, si`fət kimi tələffüz olunursa, yaxud mənəvi, mavi, vadar (etmək) kimi sözlərin birinci hecasındakı saitlər qısa tələffüz olunursa bu da fonetik normadan uzaqlaşmadır.

İnsan ünsiyyəti yazılı və şifahi formada həyata keçirir. Hər adam çalışır ki, onun yazısı və oxusu orfoqrafik-orfoepik qayda-qanuna uyğun gəlsin. Hər bir azərbaycanlının əsas vəzifəsi ədəbi dilə yiyələnmək, onun

leksik, qrammatik, orfoqrafik və orfoepik normalarını öyrənməkdir. Həmişə kitab tələffüzü canlı dilin tələffüzünün incəliyinə və gözəlliyinə maneçilik törədir. Çoxları ömrü boyu bu yanlış tələffüz üslubundan yaxa qurtara bilmir. Bir sıra sözlərin kitab tələffüzü quru və sxematik görünür. Belə sözləri canlı danışmaq nitqinə uyğun tələffüz etmək məqsədə uyğundur. Məsələn, ikinci şəxsin cəmini bildiren –sınız şəkilçisi –sız kimi tələffüz olunur. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən ş samiti düşür: atmışsınız – atmışsız.

Akademik və işgüzar kommunikasiyada orfoqrafik normanın gözlənilməsi.

Orfoqrafiya yazı sisteminin inkişaf etmiş və zəruri hissəsidir. Orfoqrafiya dilin yazıda vahid formada əks etdirilməsini təmin edən qaydalar sistemi, orfoepiya isə şifahi nitqin səslənməsini formalaşdıran tələffüz normalarının toplusudur. Hər dilin öz orfoqrafiya qaydaları və orfoepiya normaları mövcuddur. Orfoqrafiya sözlərin yazılışını, sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsini, durğu işarələrinin işlədilmə qaydalarını, orfoepiya isə ədəbi tələffüz normalarını öyrənir. Yüksək yazı mədəniyyəti ancaq orfoqrafiya qaydalarının sabitliyi, möhkəmliyi və xəlqiliyindən asılıdır.

Müasir ədəbi dilin yazılı və şifahi formaları (orfoqrafiya və orfoepiya) arasında yaxınlıq əvvəlki illərə nisbətən artmışdır. Son onilliklərdə şifahi ədəbi dillə yazılı dil arasında intensiv yaxınlaşma, qarşılıqlı təsir, bir-birinə təmət etmə daha güclü müşahidə olunur.

Yazı qaydalarının tələffüzə münasibətini üç əsas qrupa ayırmaq olar:

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

- 1) yazılışı birbaşa tələffüzünə görə müəyyənləşən söz və morfemlər;
- 2) yazılışı dolayı tələffüzünə görə müəyyənləşməyən söz və morfemlər;
- 3) yazılışı tələffüzünə görə müəyyənləşməyən söz və morfemlər.

Sözlərin deyilişi ilə yazılışı arasında tam eyniyyət və ya oxşarlıq ola bilməz. Obrazlı desək, yazı tələffüzü əks etdirən güzgüyə çevrilə bilməz, tələffüz isə yazını eynilə əks etdirməyə qadir deyil.

Orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında qarşılıqlı əlaqə, ümumi uyğun cəhətlər olsa da, fərqli cəhətlər də var:

- 1) orfoqrafiya dilin yazıda vahid formada əks etdirilməsini təmin edən qaydalar sistemidir, orfoepiya isə şifahi nitqin səslənməsini formalaşdıran vahid tələffüz normalarının toplusudur;
- 2) orfoqrafiya “belə deyir, lakin belə yazılır”, orfoepiya isə “belə yazılır, lakin belə tələffüz olunur” prinsipinə əsaslanır;
- 3) orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında fərq orfoepiyanın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır: əsas prinsip tələffüzdə ağırlıq törədən, kobud səslənən, dilin ahəngini pozan cəhətlərdən qaçmaq, asanlıqla tələffüz edilən, zərif, incə və gözəl səslənən cəhətləri saxlamaqdan ibarətdir. Məsələn, ala idi, gələ idi formasına nisbətən alaydı, gələydi formasının tələffüzü asandır, diləyatımlıdır, danışığa zəriflik, incəlik gətirir;
- 4) orfoepiya ümumxalq danışıq xüsusiyyətlərinə yol verir;
- 5) orfoepiyada saitlərin uzun və ya qısa tələffüzünün xüsusi əhəmiyyəti var;

- 6) şəkilçilərin tələffüzündə ahəngə uyğunluq gözlənilməlidir;
- 7) şifahi tələffüzdə səsdüşümü və səsuyğunluğu hadisələrinə yol verilir.

Səslərin düzülüşü və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul edilməlidir. Bütün bunlar fonetik normanı səciyyələndirən cəhətlərdir. Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması dedikdə, ilk növbədə, dilin tələffüz (orfoepik) və yazılı (orfoqrafik) normaları başa düşülür. Televiziya dili şifahi ədəbi dilə əsaslandığı üçün burada orfoepik normanın gözlənilməsi təbii haldır. Orfoepik norma pozuntusu ekran nitqində daha çox müşahidə olunur. Ekranada orfoepik norma sözün, ifadənin düzgün tələffüz edilməsini tənzim edir.

Abreviatur (it. *abbreviatura*, lat. *brevis* — "qısa") — sözün baş hərflərini və ya hissələrini saxlamaqla düzəldilmiş mürəkkəb qısaltmalar, söz və ya söz qrupunun qısaldılış forması.

Bəzi sözlər və cümlələr vaxta və yerə qənaət etmək üçün qısaldılır. Sözü bütöv yazmaq əvəzinə onun bir və ya bir neçə hərfini yazırlar: Məsələn, təqvimdə "çərşənbə" əvəzinə "ç", ünvanada "küçə" əvəzinə "k". Adətən belə ixtisardan sonra nöqtə qoyulur.

Müəyyən bir dövlət, idarə və təhsil müəssisəsinin adını qısaldan zaman onu təşkil edən sözlərin baş hərfi yazılır: BDU (Bakı Dövlət Universiteti). Belə abreviaturalarda bütün hərflər böyük yazılmalıdır.

Yaranma üsulları

- Sözlərin baş hərfləri ilə müxtəsər yazılışı: məsələn, ATU – Azərbaycan Tibb Universiteti, MİS – Mənzil İstismar Sahəsi.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

- iki və daha çox sözdən ixtisarla düzəldilmiş bir söz: məsələn, univərmaq, universam, kolxoz, sovxoz, komsomol.
- dildə çox işlənən "və s.", "və i. a.", "və. b." kimi ixtisarlara da abreviatura daxildir

Durğu işarələri — dilin ümumi qrafik sistemində xüsusi yer tutan işarələr sistemidir ki, bunlar hərflər və digər yazı vasitələri ilə (rəqəmlər, bərabərlik işarəsi, bənzərlik işarəsi və s.) ifadə etmək mümkün olmayan cəhətləri bildirmək üçün işlədilir. Durğu işarələrinin vəzifəsi danışmaq aktının məna daşıyan parçalara üzvlənməsini (mənalı hissələrini) göstərməkdən və onların tanınmasını təmin etməkdən, habelə danışmada reallaşan sintaktik strukturun ritmik-melodik xüsusiyyətlərini əks etdirməkdən ibarətdir. Nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, tire, çox nöqtə və s. durğu işarəsi adlanır.

Durğu işarələri iki funksiya yerinə yetirir. Buna görə də iki qrupa ayrılır:

- ayırıcı işarələr;
- fərqləndirici işarələr.

Ayırıcı durğu işarələrinin əsas funksiyası cümlələri, cümlənin həmcins üzvlərini, mürəkkəb cümlənin komponentlərini və sairə ayırmaqdır. Bu qrupa nöqtə, sual və nida işarələri, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, çox nöqtə daxildir. Fərqləndirici durğu işarələri cütüzlüdür, vasitəsiz nitqi, sitatları, ara cümlə və əlavə konstruksiyaları fərqləndirmək üçün işlədilən iki vergül, iki tire, mötərizələr və dırnaqlardan ibarətdir.

Durğu işarələrinin yazıda işlənməsi

Durğu işarələri yazılı nitqin formalaşmasında mühüm bir vasitədir və kommunikativ funksiyaya malikdir. Həmçinin yazılı dilin məzmun dolğunluğunun yaranmasında, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün üzə çıxmasında və aydın, ifadəli tələffüzündə durğu işarələrinin rolu böyükdür. Durğu işarələri yazılı nitqi mənalı hissələrə bölür. Məsələn, nöqtə işarəsi cümlədə fikrin bitdiyini bildirir, həmçinin üzvlər arasında vergül qoyulması bu üzvlərin cümlədə bərabər hüquqlu olduğunu göstərir.

Yazılı nitqdə sözlər, yaxud söz qrupları arasında qoyulan işarələr durğu işarələri, durğu işarələrinin qoyulması haqqında qaydalar isə punktuasiya adlanır. Durğu işarələrinin yazıda səhv işlədilməsi, ya da qoyulmaması orfoqrafik normanın pozulması hesab olunur.

Cümlədə fonetik ritmik qrupun yaranmasında pauza - durğu xüsusi rol oynayır. Pauza şifahi nitqdə xüsusi rol oynayır. Fasilə etmədən normal kommunikativ münasibət yarada bilməzlər. Şifahi nitqdəki fasiləni, həyəcanı, emosiyayı, sualı yazıda durğu işarələri əvəz edir. Durğu işarələri müxtəlif dillərdə eyni cür olsa da, vəzifələri və işlənmə yerləri müxtəlifdir. Müasir Azərbaycan dilində nöqtə (.), vergül (,), nöqtəli vergül (;), iki nöqtə (:), sual (?), nida (!), tire (-), üç nöqtə (...), mötərizə [()], dırnaqlar (" ") ən çox işlənən durğu işarələridir.

- Çünki bağlayıcısı işlənən mürəkkəb cümlədə ondan əvvəl vergül yazılır. Uşaq ağılağa başladı, çünki anasını itirdiyini başa düşdü.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

- -sa, -sə şərt şəkilçisi işlənən mürəkkəb cümlədə sa² birinci cümlənin xəbərində gələrsə, ondan sonra vergül qoyulur. Əgər yorulsan, səhər davam edərsən. Hərgah istəmirsənsə, onda get.
- Mürəkkəb cümlədə sa², da², belə, hərçənd, hərçənd ki, düzü, doğrusu, düzdür, doğrudan sözləri varsa həmin sözlərdən sonra, amma, ancaq bağlayıcılarından isə əvvəl vergül qoyulur. Məs.: Hərçənd ki, qışdır, amma hava mülayimdir.
- Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında iki nöqtə qoyulur. Tərkib hissələrinin birində vergül olduqda ümumi ilə aydınlaşdırıcı hissənin arasında nöqtəli vergül də qoyula bilər. Məs.: Gözəl bir yay günü idi; çəmənlər yaşıl donunu geyinmiş, ağaclar çiçək açmışdı. Qızgın iş gedirdi: kimisi məhsul toplayır, kimisi yığılan məhsulu paylaşırdı.
- Tərəfləri müstəqil olub, daxilində həmcins üzv iştirak edən bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında nöqtəli vergül qoyulur. Belə cümlələr çox geniş olur və hər hansı durğu işarəsindən biri işlədilir. Məs.: Üç il, ya bəlkə dörd ildi, yaxşı yadımda deyil, bizim Baxşalı bəy gedirdi Gəncəyə; apardım vağzala, bileti aldım və yola saldım getdi (C.Məmmədquluzadə). Bir azdan sonra süfrə açıldı; hamımız süfrə başına oturub qatıq, yağ, qaymaqdan doyunca yedik (A.Şaiq).
- Bağlayıcısız bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında nöqtəli vergül qoyulur. Belə cümlələr çox geniş olur və tərkibində hər hansı durğu işarəsindən biri işlədilir. Məs.: Qarqar çayının

həzin şırıltısı, Gülarənin palazlara, gəbələrə endirdiyi toqqaların taqqıltısı ətrafa yayıldı; hələ naxırçıların oynamaları da bu səslərə qarışanda şənlik bir tərəkəmə toyunu xatırladırdı (Ə.Haqverdiyev). Onlar otaqdan çıxmamış otağa səs-küylə iri bir qadın girdi; qolları çırmalanmışdı (C.Cabbarlı).

- Zərflilər əksərən, baxmayaraq, halda, kimi, əlaqədar olaraq və s. sözlərin köməyi ilə xüsiləşərəkən bu zaman həmin sözlərdən sonra vergül qoyulur. Məs.: Səhər yorğun və ac olduğumuza baxmayaraq, körpünü tıkdıq. Payız olduğu halda, aran yerlərdə istiydi.
- Xüsiləşmiş tamamlıq və zərflilərdən sonra vergül qoyulur.
- Dəqiqləşdirici xüsiləşmiş üzvlər bu və ya digər bir üzvə aid olur. Onun mənasını konkretləşdirir. Xüsiləşən, xüsilə, o cümlədən, hətta sözlərinin köməyi ilə formalaşan dəqiqləşdirici xüsiləşmiş üzvdən əvvəl vergül yazılır. Məs.: Bütün tələbələr, xüsiləşən ikinci kurslar fəal iştirak etdilər. Onun bütün kitabları, hətta yeni aldığı kitablar da qatarda qalmışdı.
- Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdə vergülün işlənməsi. Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr bir-birinə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanır və qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu olur.
- Birləşdirmə, qarşılaşdırma, iştirak, inkar, bölüşdürmə bağlayıcıları bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrin hissələrini bir-birinə bağlayır. Birləşdirmə bağlayıcılarından başqa (və birləşdirmə

bağlayıcısından başqa) qalan bağlayıcıların iştirakı ilə qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında vergül qoyulur. Məs.: Uşaq ağlamaq istədi, amma qorxub susdu. Birdən-birə göy guruldadı, hətta ildırım çaxdı. Nə yemək var idi, nə də isti geyim. Gah yağış yağdı, gah da gün çıxırdı.

- Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-biri ilə yalnız sadalama intonasiyası ilə bağlanır və onların arasında vergül qoyulur. Məs.: Yağış yağır, rəqs eləyir gur damcılar. Sel gəldi, çayın suyu bulandı.
- Cümlədə ara sözlər işlənərkən yerinə, mövqeyinə görə vergül yazılır. Ümumən ara sözlərdə vergülün qoyulması xitablarda olduğu kimidir. Cümlənin ortasında gələrsə, hər iki tərəfdən vergül qoyulur. Məs.: Şairdir, görünür, düz ilqarı var (S.Vurğun). Əvvəldə gələrsə, ara sözdən sonra vergül yazılır. Bəlkə, (ara söz) bu yerlərə bir də gəlmədim, duman, (xitab) salamat qal, çən, salamat qal (M.Araz). Yəqin, (ara söz) sən də getməlisən. Elşən, əsasən, (ara söz) doğru məlumat verdi. Müxtəsər, (ara söz) bu işi qurtarmalıyıq. Vüqar, (xitab) zənnimcə, (ara söz) daha düzələr.
- Əvəzlilərdə vergül. İsim, sifət, say və başqa əsas nitq hissələrinin yerində işlənən sözlərə əvəzlik deyilir. Mübtəda vəzifəsində işlədilən o, bu əvəzlilərləndən sonra feil və köməkçi nitq hissələrindən başqa, qalan nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvü gəldikdə vergül qoyulur.

§ 8. Akademik və işgüzar kommunikasiyada orfoepik normanın gözlənilməsi. Fonetik hadisələr.

Orfoqrafiya (düzgün yazı) qaydaları sözlərin və onların bütün qrammatik formalarının düzgün yazılışını müəyyənləşdirir.

Azərbaycanda ilk dəfə orfoqrafiya lüğəti latın qrafikası ilə 1929-cu ildə nəşr edilib. Bundan sonra 1940, 1960, 1975-ci ildə orfoqrafiya lüğətləri nəşr olunub. 1975-ci ilin lüğətində 58 min söz olub. 29 illik fasilədən sonra ilk dəfə orfoqrafiya lüğəti 2004-cü ildə çap edilib. 2004 nəşri Müstəqillik dövrünün və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə ilk orfoqrafiya lüğəti olub.

2021-ci il nəşri dəyişiklik edilmiş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları” əsasında hazırlanmış ilk nəşrdir. Lüğətə 90 minə yaxın söz daxil edilmişdir

Hər hansı bir dilin lüğət tərkibində zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklər baş verir ki, bu təbii proses də həmin dilin orfoqrafiya lüğətinin yenilənməsini bir zərurət kimi ortaya qoyur. Yaşadığımız qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də ciddi dəyişikliklər özünü göstərmiş və ədəbi dilimiz zamanın tələbi ilə bir sıra yeni anlayışları ifadə edən söz və ifadələrlə xeyli zənginləşmişdir. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində bu zəruri və mühüm amil nəzərə alınaraq yazılır: “Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir”.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qoluna aid normaların müəyyənləşdirilməsi və qaydaya salınması sahəsində xeyli iş görülsə də, düzgün tələffüz qaydaları sahəsində boşluq çoxdur. Bəzilərinə elə gəlir ki, kitab cümlələri ilə danışmaq, sözü yazıldığı kimi tələffüz etmək yüksək savadlılıq əlamətidir. Əslində isə belə deyil. Yazının öz qaydaları olduğu kimi, danışığın da öz normaları var və onlara əməl etmək hamının borcudur.

Düzgün danışiq qaydalarını öyrənən dilçilik sahəsinə **orfoepiya** deyilir. “Orfos” yunanca- sadə, düzgün, “epos”- danışıq deməkdir. Yazılı ədəbi dilin üslubları olduğu kimi, şifahi ədəbi dilin də fərqlilikləri var. Bunlar danışığın hansı şəraitdə getməsindən, hansı tərzdə və məzmununda olmasından asılıdır. Mövcud ədəbiyyatda şifahi nitqin 2 əsas üslubundan bəhs olunur: akademik üslub və sərbəst üslub.

Akademik üslubdan ən çox elmi məclislərdə, orta və ali məktəb dərslərində istifadə olunur. Bu üslubun özəlliyi burasındadır ki, sözlərin fonetik qabığını təşkil edən səslər məxrəclərinə görə çox aydın, bəzi hecalar isə ayrılıqda, xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunur. Bu üslubda məntiqi vurğu xüsusi rol oynayır, yeni sözlər, terminlər, ifadələr dinləyiciyə son dərəcə aydın şəkildə çatdırılır, onların mənası açıqlanır. Sərbəst üslubdan isə adi danışılarda, ailə-məişət söhbətlərində, adi hadisələr barədə məlumat verərkən istifadə olunur.

Bir neçə orfoepik normaya və onların pozulması hallarına baxaq:

1. Yazıda “q” hərfi ilə bitən sözlərdə q ya x, ya da k' (kurs) kimi tələffüz olunur: otax, qulax; eşk', şəfək' və s. Q-x əvəzlənməsi xalis Azərbaycan sözlərində

(bulaq-bulax) və son hecasında a saiti olan bəzi alınma sözlərdə (təmtəraq-təmtərax), q- k' əvəzlənməsi isə daha çox alınma sözlərdə müşahidə olunur (üfük-üfük', filoloq-filolok' və s.) : “Zəvvarlarımız müqəddəs torpaqlara [torpaxlara] yola salınacaq (salınacax)”.

2. Rus və Avropa mənşəli sözlərdə vurğusuz “o” saiti vurğulu hecadan əvvəl a kimi tələffüz olunur: kasmana'vt, samava'r, manalo'k və s. “O” saiti vurğu altında olanda və vurğulu hecadan sonra gələndə o kimi tələffüz edilir: ko'smos. Pozulma halları: “Çıxış edən komitə [kamitə] sədri görülmüş işlərə yekun vurdu”; “Qlobal [qlabal] iqlim dəyişikliyi alimləri narahat edir”.
3. Alınma sözlərdə bir qalın, bir incə (yaxud əksinə) sait yanaşı gəldikdə tələffüz zamanı onların arasına y samiti əlavə olunur: na+y+il; pa+y+ema; si+y+am; di+y+ametir; eqa+y+ist və s. Efirdə yanlış səsləndirilən “Na:il olmaq istədiyiniz hər şeyə görə əlinizdən gələni etməlisiniz” cümləsi, əslində, belə tələffüz edilməlidir: “Nayil olmaq istədiyiniz hər şeyə görə əlinizdən gələni etməlisiz.
4. “s”, “ş” hərfləri ilə bitən sözlərə “l” ilə başlanan şəkilçi artırıqda “l” d kimi səslənir: iclas+lar – iclas+dar; daş+lı – daş+dı. Pozulma halları: “Quşların (quşların olmalıdır) civiltisi bir-birinə qarışıb”; “Qocaman ağacların (ağacların deyilməlidir) yarpaqları (yarpaxları olmalıdır) arasından süzülən günəş şüaları zorla sezilirdi”.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

5. “r”, yaxud “n” ilə bitən sözlərə “l” ilə başlanan şəkilçi artıranda fonetik assimilyasiya baş verir: xəbər+lər – xəbər+rər; heyvan+lar – heyvan+nar və s.
6. ”ilə” qoşması samitlə bitən sözlərdən sonra gəldikdə -nan, -nən formasında tələffüz olunur: kitab+nan; qələm+nən və s. Saitlə bitən sözlərdə “-nan, -nən”dən əvvəl bitişdirici “y” samiti artırılır: gəmi ilə - gəmi+y+nən; ata ilə - atı+y+nan və s.
7. Müasir ədəbi dilimizin tələffüzlə bağlı əsas normaları müəyyənləşdirilərək kodlaşdırılsa da, bəzi aparıcıların nitqində hələ də şivə (ləhcə) danışığına rast gəlinir: “Özünüzə (özünüzə) iş tapa bilərsiniz?”; “Mən sizinlə (sizinən) bir də gələn həftə görüşəjəm (gürüşəcəm).
8. Nitq mədəniyyətində əsas məsələlərdən biri də aksentuasiya, yəni vurğunun düzgün qoyulmasıdır. Vurğu yanlışlıqları ən çox aşağıdakı 2 halda müşahidə olunur:
 - a) “İ” ilə bitən kişi adlarına rslardan gəlmiş “-yev” soyad sonluğu artırıldıqda “i” zəifləyərək tələffüzdən düşür, “Əli+yev” “Əl+yev”ə, “Vəli+yev” “Vəl+yev”ə və s. çevirilir və vurğu son hecadan əvvəlki hecaya keçir ki, bu da dilimiz üçün səciyyəvi olmayan haldır: “Eyvaz Allahve’rdyevi (düzgün variant Allahverdi’yevi) tutub gətirdilər”.
 - b) Dilimizdə “-loq” şəkilçisi ilə bitən, təxminən, 10 alınma söz var ki, onların tələffüzü zamanı vurğu dolaşılıqlığına yol verilir: analoq, apoloq, dialoq, epiloq, kataloq, monoloq, nekroloq, poliloq, proloq. Bu sözlərdən yalnız birində (analoq – oxşar) vurğu ikinci (ana'loq), səkkizində isə üçüncü hecaya düşür. Proloq sözündə isə vurğunun yeri dəyişəndə

məna da dəyişilir: pro'loq kilsə kitabı, prolo'q isə bəzi əsərlərdə giriş hissə deməkdir.

Fonetik hadisələr

Danışığ vaxtı bəzi sözlərin asan tələffüz olunması üçün onların səs tərkibi dəyişir və belə sözlərdə fonetik hadisələr baş verir. Azərbaycan dilində müxtəlif fonetik hadisələr var:

1. **Səs uyğunlaşması.** Bu fonetik hadisə iki şəkildə olur: sözün tərkibindəki hər hansı bir danışığ səsi ya özündən sonra, yada özündən əvvəl işlənən danışığ səsinə təsir edir, onu öz qalibinə ya uyğunlaşdırır, ya da yaxınlaşdırır. Məsələn: A. (məndən = mənən), (qarlar = qarrar), (dinməz = dimməz), (yavaşca = yavacca) B. (atlar = atdar), (gözlük = gözdük), (biçaq = piçaq), (zənbil = zəmbil)
2. **Səs fərqləşməsi.** Sözün tərkibində yaxın və ya eyni qəlibə malik olan iki danışığ səmindən biri öz qəlibindən uzaqlaşarsa, səs fərqləşməsi fonetik hadisəsi baş verir. Məsələn: (əlbəttə = əlbətdə), (səkkiz = səkgiz), (müşkül = müşgül)
3. **Səs artımı.** Bir sıra sözlərin deyilişində əlavə danışığ səsi artır. Bu hal adətən iki sait yanaşı gəldikdə onların arasına samit artırılması və söz əvvəlinə iki samit yanaşı gəldikdə onların əvvəlinə sait artırılması şəkildə özünü göstərir. Məsələn: a. (dairə = dayirə) b. (şkaf = işkaf), (stəkan = istəkan)
4. **Səs düşümü.** Tələffüz zamanı sözün tərkibindən bəzi danışığ səsləri düşür. Bu fonetik hadisə danışığ dilində geniş yayılmışdır. Məsələn: (Əli ağa = Əlağa), (gəlmiş idi = gəlmişdi), (qəbiristanlıq = qəbristanlıq).

5. **Yerdəyişmə.** Tələffüz zamanı sözün tərkibində bəzi danışiq səslərinin yeri dəyişilir. Məsələn: (Fərhad = Fəhrad), (göstər = görsət), (yanlış = yalınış), (məşhur = məhşur).
6. **Səs uyuşması (Ahəng) Qanunu.** Sözdə eyni cinsli danışiq səslərinin bir-birin izləməsinə səs uyuşması qanunu deyilir.

Azərbaycan dilində bu qanun sait səslərə aiddir. Saitlərin uyuşması iki şəkildə özünü göstərir:

- a. **Damaq uyuşması-** Damaq uyuşmasına görə sözdə ya dilönü ya dilarxası saitlər, bir-birini izləməlidir. Məsələn: (nənə, nənələr, nənələrimiz), (iş, işçi, işçilərin), (at, atçı, atçıların), (qum, qumluq, qumluqdan)
- b. **Dodaq uyuşması-**Dodaq uyuşmasına görə, sözdə ya dodaqlanan, yada dodaqlanmayan saitlər bir-birini izləməlidir. Məsələn: (öz, özü, özümüz, özümüzündür), (odun, odunçuluq), (əkin, əkinçi, əkinçilərimiz), (kitab, kitablar, kitablarda). Səs uyuşması qanunu kök və şəkilçi arasında daha möhkəm olur. Yəni bu qanunu görə sözün kökündə olan son sait həmin sözə qoşulan şəkilçinin saitin müəyyənləşdirir. Məsələn: (nağılçı, qisasçı), (odunçu, traktorçu) (evlər, dəlilər, gözlər, nənələr, ütülər), (quşlar, qızlar, atalar, toplar) (çörəkçi, dəmirçi), (sözçü, üzümçü) Azərbaycan dilində bir sıra alınma sözlərdə səs uyuşması qanunu pozulur. Məsələn: kitab, tacir, kimyagər, akademik, maliyyə, qəhrəman və s.

§ 9. Nitqin ifadəliliyi. Vurğu, intonasiya.

Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Millətin mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri nitqin düzgünlüyü, nitqin dəqiqliyi və nitqin ifadəliliyidir.

Nitqin ifadəliliyi ən müvafiq, ən uğurlu dil vasitəsinə tapıb işlətmək deməkdir. Nitqin ifadəliliyini onun dəqiqliyindən fərqləndirmək çox da asan deyil. Məsələn, Ağlamaq istəyirəm cümləsi həm düzgün, həm də dəqiqdir, ancaq ifadəli deyil. Dolmuşam, yamanca payızlamışam cümləsi isə daha ifadəlidir.

Nitqin ifadəliliyi ünsiyyət mühiti ilə dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtlənir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlilik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adi sözlərdən qurulmuş epitet, metafora, metonimiya, sinekdoxa və məcazlar ifadəliliyi, bədiililiyi gücləndirən vasitələrdir.

Nitq düzgün, dəqiq, təmiz, məntiqi olmaqla yanaşı, həm də mənalı, təsirli və ifadəli olmalıdır. Ünsiyyətin yaranmasında ifadəlilik kateqoriyası böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İfadəlilik dilin əsas kateqoriyalarından biridir və geniş diapazona malikdir. Bu genişlik həm onun əmələgəlmə mənbələrinin rəngarəngliyindən, həm də təzahür etmə xarakterinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir.

İfadəlilik kateqoriyasının nitqdə təzahürü son dərəcə mürəkkəbdir. İfadəlilik nitqdə nə cür gəldi, kor-koranə deyil, müəyyən dil qanun-qaydaları, nitqin formaları,

funksional üslublar, janr növləri, hətta ayrı-ayrı fərdi üslubların xarakterinə müvafiq özünü göstərir.

İfadəlilik kateqoriyasının təzahüretmə səciyyəsi ən əvvəl nitqin yazılı və şifahi formalarda çıxış etməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, nitqin hər iki formasında ifadəlilik keyfiyyəti dilin bütün sistemlərinin iştirakı sayəsində mümkünləşir. Lakin yazılı nitqdən fərqli dialoq və monoloqlardan ibarət olan şifahi nitq səslənən nitq olduğuna görə, burada ifadəliliyin meydana çıxması üçün daha geniş imkanlar açılır. Burada müxtəlif xarakterli dil vahidləri ilə yanaşı, insanın psixoloji-fizioloji sistemi və səs cihazı da fəaliyyətdədir. Nəfəs, səs, diksiya və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, vurğu, pauza, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib, nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub, şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir.

İfadəlilik ifadəli olma, yaxşı və aydın ifadə etmək deməkdir. Bu, dilin söz xəzinəsinə, onun qanun-qaydalarına yaxşı bələdlilik, fikrin ifadəsində onlardan məqsədəuyğun istifadə edə bilmək bacarığı ilə bağlıdır. Nitq vərdişlərini möhkəmləndirmək üçün sisteməlik məşğul olmaq lazımdır. İfadəli nitq üçün bacarıq və vərdiş əsas şərtədir. İfadəli nitqi dinləyənlər onu asanlıqla qavrayır və mənimsəyirlər, yaddaşlarında uzun müddət qalır. Mükəllimlərin əvvəlində, ortasında və sonunda eyni sözlərin təkrarı, qoşa sözlərin işlədilməsi, nitqdə ədəbi tələffüz normalarına düzgün əməl olunması, danışıqda

fasilə və durğulardan düzgün istifadə kimi cəhətlər nitqin ahəngdarlığına müsbət təsir göstərir, musiqililiyini gücləndirir.

İfadəlilik keyfiyyətinin əmələ gəlməsində dilin bütün sistemləri iştirak edir: fonetika, leksika, semantika, qrammatika, intonasiya, üslubiyyat.

İfadəliliyin müxtəlif tipləri var. Bunun üç əsas şərtini göstərmək olar: ilk şərtlərdən biri ünsiyyət mühitidir. Müəllimin nitqinin ifadəliliyi siyasi natiqin və ya diplomatın, vəkilin məhkəmədəki ifadəliliyindən, məruzəçinin nitqinin ifadəliliyindən fərqlənir. İkinci əsas şərt dilin struktur sahəsidir, tələffüz, leksik, sözyaratma, morfoloji və sintaktik normalarla, intonasiya ilə bağlıdır. Üçüncü şərt üslubi ifadəlilikdir.

Nitqin ifadəli olması müəyyən şərtlərlə bağlıdır:

1. Ayrı-ayrı şəxslərin nitqinin ifadəliliyi təfəkkürün müstəqilliyi, nitq müəllifinin şüurlu fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

2. Nitq müəllifinin hazırlığıdır. Danışan və ya yazan bilməlidir ki, nə haqda danışır, yazır və ya onun danışdığını və yazdığını kim bilməlidir. Belə olmasa, nitq söyləyənin danışığı dinləyicilərə maraqsız görünəcək.

3. Dili yaxşı bilmək və onun ifadəlilik imkanı ilə əlaqədardır. Dil haqqında belə bilik elmin köməyi olmadan əldə edilə bilməz. Buna görə də səsləri, vurğunu, sözləri, cümlə üzvlərini, intonasiyanı bilmək vacibdir.

4. Dilin üslublarını bilməklə bağlıdır: bədii, elmi, işgüzar, publisistik, danışiq-məişət və s. Bu üslubların hər birində ayrı-ayrı söz qruplarından, dil vasitələrindən istifadə edilir.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

5. Nitq vərdişlərinə sistematik və şüurlu münasibətdir. Əsas vasitə nümunəvi mətnin diqqətlə oxunuşu, bədii, elmi, publisistik və s. üslublarda ifadəli danışmağı bacaran adamların nitqini dinləməkdir.

Öz nitqinə nəzarət etməyi öyrənmək lazımdır. Hər bir adamın öz-özünü nəzarət etmək vərdişinə yiyələnməsi vacibdir.

6. Müəllif nitqi şüurlu, məqsədlidir.

7. Ayrı-ayrı adamların iradə, istək və şüurundan asılı olmayaraq obyektivdir.

Vurğu

Azərbaycan dilində vurğunun üç növü var:

1. Heca vurğusu;
2. Məntiqi vurğu;
3. Həyəcanlı vurğu.

Heca vurğusu

Sözdə hecalardan birinin o birinə (və ya o birilərinə) nisbətən qüvvətli deyilməsinə vurğu deyilir.

Vurğu qəbul edən heca vurğulu heca adlanır. Vurğulu heca vurğusuz hecalardan iki əlamətə görə fərqlənir:

1. Yüksək səs tonuna malik olur.
2. Qüvvətli tələffüz olunur.

Hər hansı sözdə vurğunu tapmaq üçün sözü hecalara ayırmadan nisbətən qüvvətli demək lazımdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, sözü hecalara ayıranda bütün hecalar eyni vurğu altında deyilir. Bu halda vurğunu müəyyənləşdirmək olduqca çətinləşir. Vurğunu asan tapmaq üçün sözü sərbəst tələffüz edib, hecaları nisbətən qüvvətli demək lazımdır. Bu cür tələffüz olunma zamanı

hansı halda vurğu ilə bərabər sözün düzgün tələffüzü üst-üstə düşürsə, bu zaman vurğulu heca həmin hecadır. Yazılışda vurğunu göstərmək üçün (´) işarəsindən istifadə olunur. Bu işarə vurğu qəbul etmiş hecanın sait səsinin üzərinə qoyulur.

Dü'nən, bi'ldir, sa'nki, ne'cə, ni'yə, a'ncaq, ba`yaq, la'kin, ye'nə, ya'lıız və s. İlk hecasına m,p,r,s samitlərinin qoşulması ilə yaranan sifətin çoxaltma dərəcəsinə olan sözlərdə də vurğu əvvələ düşür. Məs: qa'pqara, bo'mboz, bü'sbütün, tə'rtəmiz və s. Bitişik yazılan mürəkkəb sözlərdə çox zaman vurğu son hecalara düşür. Ancaq bəzi mürəkkəb sözlər var ki, vurğusu əvvələ düşür. Məs: A'ğdaş, A'ğdam, Gö'yçay və s.

Alınma sözlərdə isə vurğu çox zaman əvvəlki hecalara düşür. Məs: sta'nsiya, fi'rma, a'vqust və s.

Vurğusu son hecaya düşən sözlərin hamısı milli sözlər deyil. Dilimizdə yetərincə vurğusu son hecaya düşən alınma sözlər var. Məs: defi's, dialo'q, kati'b, enerji' və s.

Dilimizdə söz kökünə şəkilçi artırılarkən vurğu da sözün sonuna doğru istiqamətlənir: ya`z, yazı`, yazıçı`, yazıçılı`q və s. Dilimizdə bəzi şəkilçilər də var ki, vurğu qəbul etmir.

Cümlədə sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli deyilməsinə **məntiqi vurğu** deyilir. Məntiqi vurğu altına düşən söz, əsasən, feilin yanında işlənir. Məs: Mən sabah kəndə gedəcəyəm. Mən sabah kəndə gedəcəyəm. Mən kəndə sabah gedəcəyəm. Sabah kəndə mən gedəcəyəm.

Həyəcan vurğusu hiss və həyəcanları ifadə etmək üçün cümlədə və ya abzasda sözün, yaxud ifadənin həyəcanlı deyilməsinə deyilir.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Uzun tələffüz olunan sait səslərlə vurğu qəbul etmiş sait səsi qarışdırmaq olmaz. Uzun tələffüz olunan sait səs vurğu qəbul etmir: Tahi'r, laməka'n və s. Elə sözlər var ki, onlar istisna təşkil edir: bə'zi, bə'zən, so'nra və s.

Sözlər xitab kimi işləndikdə vurğunun yeri dəyişilə bilər. Məs:Tahi'r sabah rayona gedəcək. Ta'hir, sabah rayona gedərsən. Göründüyü kimi, bu uzun tələffüz olunan sözlərə də aiddir.

Bəzi sözlərdə vurğunun yerini dəyişməklə sözün mənası dəyişir. Məs: di'şlə-dişl'ə, a'zdır-azdı'r, a'lma-alma' və s.

İntonasiya

İntonasiya — nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (sürətlə və yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəsəlmənin güclənməsi və ya zəifləməsi), məntiqi vurğusu, tembr kimi hadisələrin məcmusuna deyilir.

İntonasiya cümlə üzvlərinin düzgün qruplaşdırılmasını təmin edir, sadə və mürəkkəb cümlələrin, habelə tabesizlik və tabelilik əlaqələrinin şərtləndirilməsinə xidmət edir. İntonasiya məntiqi vurğunun, ara sözlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Xitabların, ara söz və ara cümlələrin intonasiyası da fərqlənir.

İntonasiya danışanın məqsədi, istək və arzuları ilə əlaqədar olduğundan, modallıq bildirir. Onun vasitəsilə məlumat vermə, sual və əmr intonasiyalarını fərqləndirirlər.

İntonasiya — melodika, vurğu, ritm, pauza, temp və tembr kimi akustik vahidlərin vəhdətidir. Hər dilin

özünəməxsus intonasiyası var və onun düzgün mənimsənilməsi xarici dilin öyrənilməsinin ən mühüm şərtlərindən biridir.

Bir sözün digərindən ayrılması nitq tempini nisbətən dəyişdirməklə həyata keçirilə bilər. Adi sakit nitq bəzi orta tempə xarakterizə olunursa, semantik və emosional nüansların ötürülməsi tempdə sürətlənmə və yavaşlama ilə əlaqələndirilə bilər.

İntonasiyanın köməyi ilə davamlı bir ton hərəkəti semantik münasibətlərinin daha ətraflı detallı olan semantik seqmentlərdə nitq axını meydana gəlir. Buna görə intonasiya, tez-tez sintaktik dəyərlər və ifadənin emosional ifadəli rəngini ifadə etmək üçün bir vasitə olan ritmik melodik tərəfi kimi müəyyən edilir. İntonasiya, aşağıdakılar daxildir:

1) Nitq melodiyası intonasiyanın əsas tərkib hissəsidir, bu səsin artması və azalması ilə həyata keçirilir. Səsin qaldırılması və ya azalması hər dildə özünəməxsus olur.

2) Ritm: uzun və qısa hecaların müntəzəm təkrarlanması.

3) Nitqin intensivliyi. Səs səviyyəsinin, ifadənin gücü və ya zəifliyi dərəcəsi (mitinqdə və otaqda olan nitqin müxtəlif intensivliyi);

4) Nitq tempi. Nitq elementlərinin (səslər, hecalar, sözlər), axınının sürəti, vaxtın müddəti. Sözün sonuna qədər nitq tempi yavaşlayır; Danışiq tempi, insanın emosional əhval-ruhiyyəsini əks etdirir;

5) Danışiq tembri (məsələn, inamsızlıq, istehza, oynaq intonasiya və s.).

§ 10. Leksik norma. Akademik və işgüzar kommunikasiyada leksik normanın gözlənilməsi.

Leksik norma

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi çox zəngindir. Dünyanın başqa inkişaf etmiş ədəbi dilləri kimi, Azərbaycan ədəbi dilində də leksik normanın keyfiyyətini milli sözlər müəyyən edir.

Leksik norma hər kəsdən sözün mənası və ya mənaları ilə yaxşı tanış olmağı, onu yerində, düzgün işlətməyi tələb edir. Belə ki, dildəki sözlər tarixi inkişaf sayəsində müəyyən mənaya malik olur. Sözün ona məxsus olmayan, ənənədən çıxan mənada işlədilməsi, lüzumsuz şəkildə mətnə daxil edilməsi nitq nöqsanıdır. Söz onun üçün xarakterik olan mənada işlənmirsə, demək, fikir düzgün anlaşılmayacaq, beləliklə, nitq mədəniyyətinin tələbi-leksik norma pozulacaq.

Ədəbi dildə loru, kobud söz və ifadələr işlədilməməlidir.

Leksik norma dialekt sözlərində, varvarizm və vulqar sözlərdə də çox ehtiyatlı olmağı tələb edir. Əgər bu sözlər bədii məqsəd güdmürsə, ədəbi dil normaları onları işlətməyi qadağan edir.

Sözdən düzgün istifadə ilə yanaşı, onun dəqiq, yerinə görə ifadəli və emosional işlədilməsi də leksik normanın tələblərindəndir.

Leksik (leksik-semantik) normanın keyfiyyətini milli leksika müəyyən edir. Alınma sözlərin forma və məzmunca milliləşməsi həmin leksik mühitdə gedir. Fonetik və qrammatik norma ilə müqayisədə leksik normada dəyişkənlik daha tez olur.

Milli leksika (əsl türk sözləri) ədəbi dildə alınma sözlərlə müqayisədə daha fəaldır, yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. İkinci yeri milliləşmiş alınma leksika tutur.

Ədəbi dildə söyüşlərə, kobud və loru sözlərə yer verilmir.

Dilimizdə özləşmə meyilləri

Özləşmə deyəndə alınma sözlərin yerində millisini işlətmə meyli nəzərdə tutulur. Dilimizdə XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq özləşmə meyilləri müşahidə olunur.

Özləşmə hər cür yeni söz yaradıcılığı demək deyil. Bu proses daha çox mövcud alınma sözlərin işlədilməsi əleyhinə yönəlir və məhz həmin sözlər üçün qarşılıq tapmaq cəhdindən ibarət olur.

Özləşmə üç yolla gedir:

- hər hansı yazıçının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi və ya mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratması yolu ilə;
- cəmiyyətin özündə müəyyən hadisə ilə bağlı «söz partlayışı» yolu ilə;
- türk dillərinin təsiri ilə.

Vaxtilə qurultay, bildiriş, görüntü, seçki, ildönümü kimi sözlərin yaranması türkləşdirilmə prosesi ilə bağlı olmuşdur.

Dili tərک etmiş bir sıra türk mənşəli sözlərin yenidən qayıtması da (bunlara dirilən sözlər deyilir) özləşmə prosesinin təsiri ilə baş verir: çavuş, yarlıq, ulu, ulus, dürlü, araşdırma.

Akademik və işgüzar kommunikasiyada leksik normanın gözlənilməsi.

Leksik normalar sözlərin incəlik, zəriflik, rəvanlıq cəhətdən daha geniş işlənməsi, mənasının asan dərk olunması və s. baxımından uyarlısının müəyyənləşdirilməsi və ədəbi dilə gətirilməsinə xidmət edir. Bu normalara görə sözlərin ədəbi dildə işlənməsi aşağıdakı hallarda məqbul sayılır:

- Sözlərin yerli şivə və dialektlərdə işlənən və ümumiyyət tərəfindən az anlaşılan variantları: məs.: cəviz (qoz), sərək (ağılsız), soruq (döşəkağı), qəlbi (hündür), tumo (zökəm) və s.
- Köhnəlmiş, ünsiyyətdə az işlənən sözlər. Bura tarixizmlər və arxaizmlər daxildir. Məsələn, çuxa, əba, xış, badya (qab), düng, kəndxuda, suç, çuar (su çuarı) və s.
- Loru sözlər və ifadələr. Məs: zırpı (böyük), lələş, qağa, fısqırıq, dürtmək, anqırmaq və s.
- Sözlərin yerində işlənilməməsi. Məsələn, Azərbaycan xalqı yaxşı yaşamağa məhkumdur (layıqdır əvəzinə); Biz bunlara müdaxilə göstərməyəcəyik (etməyəcəyik əvəzinə) və s.
- Söyüş xarakterli sözlər və ifadələr.

§ 11. Qrammatik norma. Akademik və işgüzar kommunikasiyada qrammatik normaların gözlənilməsi.

Qrammatik norma.

Dilimizin qrammatik norması ümumxalq dilinin qrammatik quruluşunu təzahür etdirir, onun təbiətinə uyğun formada vəzifə daşıyır.

Qrammatik normanın tələblərindən biri də sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin nitqdə düzgün qurulmasıdır.

Bu əlaqələr düzgün qurulmadıqda şifahi və yazılı nitqdə qrammatik səhvlər meydana çıxır. Bu cür səhvlərə yol verməmək nitq mədəniyyətinin mühüm şərtlərindən birini təşkil edir.

Sözün düzgün tələffüz edilməsi, düzgün yazılması fonetik normanın, sözlərin mənasından düzgün istifadə leksik normanın, həmin sözlərin nitqdə düzgün əlaqələndirilməsi isə qrammatik normanın tələbləridir.

Bələliklə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları müəyyən tarix çərçivəsində bir sistem olaraq fəaliyyət göstərir.

Akademik və işgüzar kommunikasiyada qrammatik normaların gözlənilməsi.

Ədəbi dilin qrammatik normaları morfoloji və sintaktik olmaqla, 2 yerə bölünür. Morfologiya söz formalarının və onların işlədilməsi qaydalarının məcmusudur. Morfoloji normalar sözün morfoloji forma variantlarının seçilməsini və onun başqa sözlərlə əlaqələnmə özəlliklərini

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

tənzimləyir. Azərbaycan dilinə və nitq mədəniyyətinə dair vəsaitlərdə ədəbi dilin morfoloji normalarının aşağıdakı qaydaları müəyyənləşib:

- Miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkdə işlədilməlidir: altı adam, beş qələm (üç adamlar, beş qələmlər desək, qrammatik norma pozulmuş olacaq).
- Adlara əvvəl kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, ondan sonra isə xəbər kateqoriyasının əlaməti (şəkilçisi) artırılır: uşaq -lar-ınız-ın-dır; dost-lar -ımız -dan-sınız.
- Fel kökünə əvvəl təsirlik, sonra növ, daha sonra şəkil, ondan sonra isə şəxs-xəbər əlaməti (şəkilçisi) artırılır: yan-dır-ıl-malı-dır: yu-yun-sa-nız; yaz-dır-ası-sınız
- Bu qayda qeyri-müəyyən saylara da (“az”, “çox”, “xeyli”) aiddir: “Bayram tədbirinə çox adamlar gəlmişdi”. Düzgün forma “çox adam”dır.
- Cümlədə “nə”, “nə də” bağlayıcıları varsa, feil inkar şəkilçisi (-ma; mə) qəbul etməməlidir: “o nə yazmır, nə də oxumur” yox, “nə yazır, nə də oxuyur”. Məsələn, “İrəvan nə sülh, nə də işğala son qoymaq istəmir” cümləsində “istəyir” olmalıdır.
- “-sız⁴” şəkilçisi isimlərə artırılaraq sifət əmələ gətirir: ağıl+sız, duz+suz və s. Nitqdə “mümkünsüz” tipli sözlər işlədilir ki, bu da morfoloji normanın pozulmasıdır.
- Tərkibində “kaş” ədatı olan cümlənin xəbəri feilin arzu şəkilli ilə ifadə olunmalıdır: “Kaş mənim də anam sağ olaydı”.

Bəzi dilçilər “avaraçılıq”, “yetimçilik”, “kasıbçılıq” sözlərindəki “-çılıq” hissəsini mürəkkəb şəkilçi hesab edir,

onun işlənməsinə haqq qazandırılar. Əslində isə, həmin “mürəkkəb” şəkilçi məhz “-çı⁴”nın yersiz işlənməsi (sifətə artırılması) nəticəsində formalaşmışdır. “-çı⁴”dan sonra “-lıq⁴” şəkilçisi yalnız o zaman işlədilə bilər ki, sözün kökü ilə (isimlə) birlikdə “-çı” müəyyən anlayış bildirsən, həmin birləşmənin leksik mənası olsun: dil+çı+lik, dəmir+çı+lik, yalan+çı+lıq və s.

Lakin dilimizdə “tələbəçi”, “peşmançı”, “avaraçı”, “yetimçi”, “kasıbçı” sözləri olmadığından onlara “-lıq” şəkilçisi artırmaq olmaz. İdxalatçı, istehsalatçı, dekanatlıq sözlərindəki “-at” şəkilçisi də artıqdır, “idxalçı”, “istehsalçı”, “dekanlıq” olmalıdır.

Sintaktik normalar bütün sintaktik konstruksiyaların, ayrı-ayrı söz birləşmələrinin, eləcə də bütöv cümlələrin düzgün qurulmasını və işlədilməsini müəyyənləşdirir. Buraya cümlələrin ölçüsü, söz sırası, mübtədə ilə xəbərin uzlaşması, həmcins üzvlərin verilməsi kimi məsələlər daxildir. Bunları sıra ilə nəzərdən keçirək.

Mübtədə və xəbər cümlədə şəxsə, müəyyən dərəcədə isə kəmiyyətə görə uzlaşır:

- Cümlədə mübtədə ilə xəbərin kəmiyyətə uzlaşmasının 4 qaydası var:
 - a) Mübtədə insan anlayışı bildirirsə, xəbər hökmən onunla uzlaşmalıdır: “Tələbələr imtahana hazırlaşırlar”;
 - b) Mübtədə heyvan anlayışı bildirirsə, baş üzvlər arasında kəmiyyətə uzlaşma ola da bilər, olmaya da: “Köçəri quşlar uçub getdilər”, “Köçəri quşlar uçub getdi”. Hər iki variant doğrudur;
 - c) Mübtədə cansız əşya anlayışı bildirirsə, cümlənin xəbəri yalnız tək halda olur: “Yarpaqlar tökülüb”;

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

d) Mübtədə toplu isimlə (camaat, kollektiv, ordu və s.) ifadə olunubsa, cümlənin xəbəri yalnız tək halda olur: “Azərbaycan Ordusu zəfər yürüşünü davam etdirir”.

- Cümlədə söz sırası gözlənilir. Əvvəl mübtədə, sonra tamamlıq, daha sonra xəbər gəlir. Təyin təyin olunan cümlə üzvündən əvvəl işlənir, zərflik, əsasən, xəbərdən əvvələ düşür: Uşaqlar rəngli kitabları çox sevirlər.
- Həmcins üzvlər. Formal məntiqin bölgü (təsnifat) qaydası ilə qrammatikadakı həmcinslik kateqoriyası arasında birbaşa bağlılıq var: yəni cümlənin həmcins üzvləri də məntiqi bölgünün tələblərinə cavab verməli, mütənasib olmalıdır; bölgü üzvlərinin cəmi bölünən topluya tən gəlməlidir; onların birindəki əsas əlamət başqalarında təkrarlanmamalıdır.

İnversiya — nitqin bədii təsirini artırmaq üçün sözlərin sırasının qəsdən pozulması (inversiya - yerdəyişmə deməkdir). Daha çox nəzmdə istifadə olunur. İnversiya obrazlılığın qrammatik səviyyədə göstəricilərindən biridir.

Başın var, başını başsızdan qoru, Zarafat gəlməsin sənə bu dünya.

§ 12. Mədəni nitqə verilən tələblər

Mədəni nitqə verilən tələblər.

Nitq mədəniyyəti müəyyən prinsiplərə tabedir. Bu prinsiplər normativ nitq anlayışını müəyyən edir. Belə ki, nitq düzgün, dəqiq, məntiqli, aydın, rəngarəng, münasib, məqsədli və s. olmalıdır. Fikrin ifadəsi üçün bu keyfiyyətlərin dialektik vəhdəti əsas şərtlərdəndir. Həmin keyfiyyətlərin əmələ gəlməsində dilin bütün səviyyələri yaxından iştirak edir: həm fonetika, həm qrammatika, həm də intonasiya. Bununla belə, bu və ya digər keyfiyyətin meydana çıxmasında dilin bu və ya digər səviyyəsinin üzərinə daha çox ağırlıq düşür. Məsələn, nitqin ifadəliliyi, obrazlılığı, emosionallığı danışan və yazanın özünü ifadə etməsinə xidmət edir, münasiblik dil və nitq vasitələrindən istifadənin nə dərəcədə məqsədəuyğun olduğunu, məntiqilik və dəqiqlik, məlumatın verilməsinin strukturunu müəyyən edir, nitqin düzgünlüyü və təmizliyi anlaşılmaya xidmət edir.

Nitqin ən başlıca keyfiyyəti isə onun **zənginliyidir**. Nitqin zənginliyi müəllifin müxtəlif dil və nitq vasitələrindən istifadə etmək bacarığı, onun ümumi mədəniyyətinin yüksək səviyyəsidir. Dilin zənginliyi dilin bütün səviyyə vahidlərinin müxtəlifliyidir. Dilin zənginliyi nitqin zənginliyi üçün əsas, eyni zamanda ümumi mədəniyyətin, eləcə də ünsiyyət mədəniyyətinin göstəricisidir.

Nitqin düzgünlüyü. Fikrin ifadəsi üçün tələb olunan keyfiyyətlər sırasında əsas vəzifə düzgünlük prinsipinin üzərində cəmləşir. Digər keyfiyyətlər ondan bir növ asılıdır, çünki nitq düzgün olmasa, normal ünsiyyət yarana

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

bilməz. Nitqin düzgünlüyü onun müəyyən olunmuş normativ qrammatika, leksikologiya, orfoepiya və məntiqin tələblərinə uyğun qurulmasını tələb edir. Ədəbi tələffüz, sözlərin düzgün seçilməsi və yerli-yerində işlədilməsi, qrammatik normalara əməl etmək, məntiqilik nitqin düzgünlüyünü səciyyələndirir.

Düzgünlük bu normalar əsasında qurulur, normalar isə şivə ünsürlərinin ədəbi dilə keçməsinə imkan vermir. Nitqin düzgünlüyü nitqin ünsiyyət funksiyasını təmin edən nitqin sadəliyi və nitqin təmizliyi tələblərinə yaxındır, bir növ onlarla səsleşir. Lakin nitqin düzgünlüyü, nitqin sadəliyi və nitqin təmizliyi anlayışları bir-birinin eyni olmayıb mədəni nitqi müəyyən edən tələblər sırasında ayrı-ayrı kateqoriyalar kimi səciyyələnilir və fərqli məzmun daşıyır. Bu üç anlayış arasındakı ümumilik və üst-üstə düşən oxşarlıq onların təyin edilməsində ədəbi dil normalarının əsas götürülməsi ilə bağlıdır.

Nitqin sadəliyi. Nitqin sadəliyini şərtləndirən amillər onun aydın, anlaşılıq, səliss, asan olmasıdır. Əksinə anlaşılmazlıq, dolaşıq, lazımsız mürəkkəb ifadələr, müqayisə və əsaslandırmaqlarla yüklənmiş nitq mürəkkəb (qəliz) nitq adlandırılır. Fikrin tez, asan qavranılması üçün sadə, bəsit, primitiv cümlələrdən istifadə etməklə nitqin sadəliyi tələbini ödəmək olmur. Natiq mövzunu izah edərkən fikrini çatdırmaq, əşya və hadisələri, onların mahiyyətini daha aydın və dəqiq vermək üçün həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdən istifadə edə bilər. İşlənən sözlər, fikirlər dinləyicilərin ümumi səviyyəsinə uyğun olmalı, sözçülük, ağır, uzun cümlələr, mürəkkəb

tərkiplərdən, təkrarçılıq, fikrin tamamlanmaması, dar sahə terminlərindən gen-bol istifadə kimi hallar yolverilməzdir.

Ən gözəl bir yazı sadə, anlaşılacaq sözlər ilə yüksək fikirlər söyləyən yazılar olduğu kimi, ən qüdrətli yazıçılar da sadə sözlərlə yüksək fikirlər deyə bilənlərdir. Natiqin sadəliyi (təvazökarlığı) da nitqin sadəliyinə təsir göstərən amildir və bu obrazı tamamlayır. Natiqin öz bilik və bacarığının yüksək səviyyədə olmasını həm nitqində, həm də davranışında nümayiş etdirməsi nitq mədəniyyətində qəbul edilmir. Təkəbbürlü olmaq, tez-tez auditoriyanı aşağılayan, heysiyyətinə toxunan hallara qəti yol vermək olmaz.

Nitqin təmizliyi mədəni nitqin başlıca şərtlərindən biridir. Bu kateqoriya ədəbi dilin normalarına uyğunluq əsasında qurulur. Nitqin təmizliyi nitqin yüksək keyfiyyətlərindən biri olduğu üçün burada ədəbi dil normalarına uyğun olmayan söz və ifadələrin –jarqon və arqo sözlərin, vulqar, loru, mənası çətin anlaşılan sözlərin, yersiz alınmaların, terminlərin, yerli dialekt və şivə ünsürlərinin, arxaizmlərin işlənməsinə yol verilmir. Nitqin təmizliyi nitqdə artıq, yersiz sözlərin, tüfeyli, nitqi korlayan sözlərin işlədilməsinə də icazə vermir. Əslində dildə belə sözlər yoxdur.

Onlar danışanın nitqində tez-tez, yersiz işlənməsinə görə belə adlanır. Təəssüf ki, çoxları öz nitqlərində özlərinin “sevimli sözlərini” tez-tez işlədirlər: necə deyərlər, belə deyək, ən əsası, şəxsən mən, görürsünüz, mənə bax, başa düşürsüz (sən), hə, belə, kiməsə, işarə edərək “bu” demək və s. Danışıq zamanı heç də tez-tez nitqdə belə sözlərin işlənməsi xoş təəssürat yaratmır. Tüfeyli, parazit sözlər heç bir mənə yükü, məlumat,

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

informasiya daşımır. Onlar sadəcə danışanın dilini zibilləyir, qavramanı zəiflədir, deyilən fikirlərin məzmunundan yayındırır.

Eyni zamanda nitqdə həddindən artıq işlənən belə sözlər dinləyiciyə psixoloji təsir edir və çox vaxt dinləyici şifahi nitqdə belə sözləri saymağa başlayır. Hər halda nə üçün bu cür sözlər bizim dilimizdə işlənir? Bu həm danışmaq zamanı həyəcədən, kütləvi çıxışlar zamanı sərbəst düşüncəyə bilməmək, ictimai düşüncəyə, öz fikirlərini ifadə edərkən lazımi sözləri seçə bilməmək və əlbəttə ki, danışanın söz ehtiyatının zəif olmasından irəli gəlir. Nitqin təmizliyinə qayğı nitq fəaliyyətinin keyfiyyətini artırır. Nitqin təmizliyi nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğu üçün onun normalarının müəyyənləşdirilməsində də mühüm rol oynayır.

Nitqin dəqiqliyi. Nitqin dəqiqliyi daha çox sözün yerində, dəqiq işlənməsi ilə əlaqələndirilir. Sözün düzgün işlənməsi danışanın nitqin predmetini bilmək dərəcəsi, geniş biliyə sahib olması (erudisiya), məntiqi düşüncə bacarığı və dilin qayda-qanunlarını hansı səviyyədə bilməsindən asılıdır. Beləliklə, nitqin dəqiqliyini müəyyən edən amillər bunlardır: - predmeti bilmək, - məntiqi təfəkkür, lazımi sözləri seçmək bacarığı. Ünsiyyət fikrin ifadəsinin dəqiqliyini tələb edir.

Fikrin ifadə olunması üçün dəqiq sözün seçilməsində səhv edərkən kədərlənmək, başqalarını günahlandırmaq lazım deyil, yalnız gələcəkdə öz nitqinə daha diqqətli olmaq lazımdır. Nitqin dəqiqliyi keyfiyyətini aşağı salan amillərdən biri də dildə paronim və omonimlərin mövcudluğundan xəbərsiz olmaq, bu hadisəni nitqdə neytrallaşıdırma bilməməkdən asılıdır. Paronimlər (para-

yanaşı, onyma-ad) yazılış və səslənməyə görə yaxın, lakin mənaca müxtəlif sözlərdir. Məsələn, adresant-adresat, kvorum-forum, ekskavator-eskalator, kontrakt-kontakt, fakt-faktor və s.

Paronimlərə xüsusi adlar arasında da rast gəlinir: Eyzənşteyn- Eynşteyn, Kapri-Kipr, Avstriya-Avstraliya, İsveç-İsveçrə, avstriyalı-avstraliyalı. Dildə paronimlərin mövcudluğu yazılı və şifahi nitqdə bir sözün səhvən başqasının yerinə işlənməsinə səbəb olur. Nitqdə omonimlərdən istifadə də fikrin düzgün ifadə olunmamasına, fikrin ifadəsində ikimənalılığa səbəb ola bilər. Dildə sintaktik omonimlər də təhlükəlidir. Məsələn, “Rektorun təyini hamıya uğurlu gəldi”. “Müdirin xasiyyətnaməsi həqiqətə uyğun idi” cümlələri özündə iki mənəni əks etdirir. Məlum deyil: rektoru təyin etdilər, yoxsa rektor kimisə təyin edib; xasiyyətnamə müdirə verilib, yoxsa müdir kiməsə verib. Belə yanlışlıq cümlələrdə də ola bilər. Bəzən cümlə də fərqli şəkildə başa düşülə bilər.

Dəqiqlik keyfiyyətinin nitq mədəniyyəti üçün rolu böyükdür. Antik dövrün alimləri bu keyfiyyəti yüksək qiymətləndiriblər. Onların fikrincə, nitq dəqiq olmasa, natiq, danışan məqsədinə çatmaz. Məhz ilk dəfə o dövrün alimləri nitqin dəqiqliyini fikrin dəqiqliyi, ardıcılığı ilə bağlamışlar. Bu keyfiyyət nitqdə ən əvvəl dilin leksik sistemi ilə əlaqədardır, yəni sözlərin və ifadələrin mənaları adlandırdıqları əşya və hadisələrə tam uyğun olmalıdır. Bu işdə əsas ağırlıq söz sırasının pozulmamasını, köməkçi nitq hissələri və ara sözlərin yerli-yerində işlənməsini, sözlər, birləşmələr və cümlələr arasında fikir əlaqəsini,

mətnin abzaslara parçalanmasını, əsərin kompozisiyasının mükəmməl quruluşunu tələb edir.

Nitqin orijinallığı. Nitqi yadda qalan, parlaq edən xüsusiyyətlərdən biri də orijinallıqdır. Bu nitqdə özünəməxsusluqdur. Fərqli danışmaq, sözlərin tələffüzü, cümlələrin tərtibi, fikrini dinləyiciyə çatdırmaq üçün səciyyəvi söz, ifadə, siktaktik konstruksiyalar, frazeoloji ifadələr, aforizmlər, atalar sözü və s. işlənməsi, hətta bəzən ona yeni çalar vermək, nitqin xüsusi tərzdə qurulması orijinal nitqi şərtləndirən amillərdir.

Nitqin quruluşunda ənənəvi bir forma vardır və natiqlər öz çıxışlarını əsasən buna uyğun qururlar: əvvəlcə məsələnin vacibliyi və aktuallığı izah edilir, sonra mövzunun əsas məzmunu dinləyicilərə çatdırılır, daha sonra isə deyilənlərə yekun vurulur, bəzən ümumi nəticə çıxarılır. Lakin məşhur natiqlər öz nitqlərini fərqli şəkildə qururlar: fikrin fərqli şəkildə çatdırılması, cümlələrin fərqli quruluşu, sözlərin, ifadələrin fərqli təqdimi və s. Hər bir əsl sənətkarın, natiqin, görkəmli söz ustasının fərdi dil üslubunun, yəni özünəməxsusluğunun müəyyənlişməsi və ümumi ədəbi dil axarında seçilməsi onun xüsusi istedadı, yaradıcılıq nailiyyətidir. Bu nailiyyətin qazanılmasında sənətkarın dilinin estetik keyfiyyətləri mühüm yer tutur.

Nitqin aydınlığı onun dinləyici və oxucu üçün asan və anlaşılıqlı olması, əlavə şərhə və izaha ehtiyac olmadan başa düşülməsidir. Dilin zəngin və rəngarəng söz ehtiyatı nitqin aydınlığını təmin etməyə geniş imkan yaradır. Aristotel “Ritorika” əsərində nitqin əsas qiymətini onun aydınlığında görür və deyirdi ki, nitq aydın olmalıdır, əgər nitq aydın deyilsə, demək o qarşıya qoyulmuş məqsədə

çata bilməyəcəkdir. Aydın düşüncə mövzunu yaxşı bilmək və ya öyrənmək, onu şərh edərkən faktlara və dəlillərə əsaslanmaq, fikrin aydın ifadə olunması üçün hamının başa düşəcəyi söz və ifadələrdən istifadə etmək bacarığı nitqin nitqini aydın və başadüşülən edir. Nitqin aydınlığı onun dəqiqliyi ilə də bağlıdır. Fikir aydınlığı üçün əvvəl sözlər və terminlər dəqiq seçilməlidir.

Nitqin bir tərəfdən gerçəkliklə, digər tərəfdən təfəkkürlə əlaqəsi nitq dəqiqliyinin formalaşmasının və qavranılmasının əsasıdır. Səslər və sözlər düzgün tələffüz olunmalıdır. Aydın olmayan sözlər, qarışıq fikirlər, dolaşq cümlələr nitqi anlaşılmaz edir. Auditoriyanın səviyyəsi nəzərə alınmalı, onların başa düşəcəyi söz və ifadələr işlədilməlidir, mənası aydın olmayan, dəqiq bilinməyən sözlərdən istifadə edilməməlidir. Düzgün tələffüz (səslərin, sözlərin, hətta bütöv cümlələrin), normal intonasiya, nitqin sürət tempinin gözlənilməsi, aydın diksiya, səsin, nitqin yaxşı eşidilməsi üçün səs tonunun tənzimlənməsi nitqdə aydınlıq keyfiyyətini təmin edir.

Nitqin aydınlığı, təmizliyi, saflığı üçün əsas şərt həm də ədəbi dildə şivə ünsürlərinin, əcnəbi sözlərin arqo və jarqon ifadələrinin, söyüş səciyyəli leksik vahidlərin işlənməsini qadağan etmək, onlara yol verməməkdir. Şübhəsiz, dialekt və şivə sözlərinin, alınmaların ədəbi dilimizin zənginləşməsində və inkişafında rolu vardır və bunu danmaq olmaz. Dialekt leksikasının ədəbi dili zənginləşdirməsi yollarından biri bədii dildir.

Müasir dövrümüzdə nitqin aydınlığı məsələsinə başlıca tələb kimi H.Əliyev də həssaslıqla yanaşırdı. Əvvəla o özü bu barədə şəxsi nümunə idi. Fikrini, məqsədini sadə və

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

aydın dildə başa salmağı ustalılıqla bacaran natiq bunu başqalarından da çox ciddi tələb edirdi.

Nitqin yığcamlığı adətən sözcüliyə qarşı qoyulan anlayışdır. Nitqin yığcamlığı dedikdə danışanın nitqində lazımsız, izafi sözlərdən uzaq, eyni fikrə təkrar qayıdılmayan, mətləbə aid olmayan məsələlərə, aludə olunmayan uzunçuluğa yol verilməyən nitq nəzərdə tutulur. Belə nitqə lakonik nitq də deyilir. Dildə sözə qənaət və yığcamlığa həmişə önəm verilmişdir. Hələ m. ö. son minillikdə yunan qaynaqlarında iskit-sak-türk dilinin dəyərlərindən söz açılır, bu dilin yığcamlığı, səlisliyi barədə ilkin nəzəri fikirlər də söylənilir.

Dildə sözə qənaət, yığcamlıq Azərbaycan dilinin də inkişaf tarixində ilkin, əzəli keyfiyyətdir, dərin köklərə malikdir və ədəbi dilin formalaşdığı ilk dövrün kamil nümunəsi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq ənənə şəklində davam edərək bu günə gəlib çatmışdır.

Yığcamlıq ilk növbədə sözə qənaətlə olmalıdır. Dilin yığcamlığa xidmət edən imkanlarından məharətlə istifadə isə o qədər asan deyil. Bunun üçün xüsusi istedad və bacarıq lazımdır.

Nitqin zənginliyini şərtləndirən başlıca amil nitqdə işlənən dil ünsürlərinin “müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğu ilə səciyyələnir. Qrammatik vasitələrdən, sintaktik konstruksiyalardan, sinonim söz və ifadələrdən frazeoloji birləşmə və ibarələrdən, məcazlardan məharətlə istifadə etmək, zəngin nitqin əsasını qoyur. Söz ehtiyatının kasadlığı, işlətdiyi söz və ifadələrin mənasını bilməyən şəxsin nitqi kasıb görünür. Nitqin zəngin olması üçün müntəzəm mütləliyə ehtiyac lazımdır. Klassik yazıçı və şairlərin əsərlərini oxumaq dili zənginləşdirir, çoxlu şeir

əzbərləmək yaddaşı möhkəmləndirir, gənclərin gələcəkdə gözəl natiq kimi yetişməyinin əsasını qoyur. Nitqin zənginliyində fəal iştirak edən semantik kateqoriyalardan biri sinonimlərdir.

“Sinonimlər danışıq dilini zənginləşdirir, dili incələşdirir, mənanı qüvvətləndirir, dildə emosiya yaradır, nitq mədəniyyətində həlledici rol oynayır, fikri ifadə etmək üçün onu aydınlaşdırır və dəqiqləşdirir”. Nitqin zənginliyi üçün sinonimlərin zəruriliyini hələ antik dövrün alimləri qeyd etmişdir. Anaksimən bu barədə belə söyləmişdir: “Nə cür olursa-olsun, fikir müxtəlif şəkllə salınmalıdır. Bunun üçün ifadələri dəyişdirmək lazımdır ki, eyni fikir eyni sözlərlə təkrar olunmasın. O zaman nitqimiz yaxşı təsir bağışlar”. Çeşidli, rəngarəng sinonimik cərgələr xəzinəsinə malik olan hər bir ədəbi dil zəngin və ifadəli dildir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilimiz tarixi təşəkkül və inkişaf nəticəsində formalaşmış sinonimlər sistemində yiyələnmişdir ki, bu da onun ifadə zənginliyi və gücünü açıqca sübuta yetirməkdədir. Söz üzərində aparılan iş birinci növbədə sinonim cərgədən münasib sözün axtarılması ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi zəngin söz ehtiyatına malikdir. Azərbaycan dilində eyni bir mənanı ifadə edən şəkilsə müxtəlif, həmçinin müxtəlif mənalara olan eyni sözlər vardır. Dilimizi dərinləndirən bilən hər bir kəs üçün bu zəngin mənbədir. Bu həm təkrara yol verilməməsinə, həm də deyilənlərin estetik gücünü, təsir qüvvəsini artırmağa xidmət edir. Azərbaycan dilində sinonim sözlərdən geniş istifadə edilir. Bəzilərdə bu tam bir üslub xüsusiyyəti, başqalarında isə təsadüfi bir keyfiyyət kimi təzahür edir.

Nitqin ifadəliliyi mədəni nitqin əsas əlamətlərindən biridir. Dili ünsiyyət vasitəsi ilə yanaşı, təsiredici vasitə kimi də qiymətləndirən mütəxəssislər bu keyfiyyəti nitq üçün son dərəcə lazımlı hesab edirlər. Nitqdə ifadəlilik çox geniş spektrə malik bir anlayışdır. Bu spektrin genişliyi həm ifadəliliyin əmələgəlmə yollarının müxtəlifliyi, həm də ifadə etmə xarakterinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir.

Nitqin ifadəliliyi onun quruluşunun elə xüsusiyyətlərinin toplusudur ki, onlar dinləyicinin diqqət və marağını nəzərdə tutur, əsas götürür. Natiqlik sənətində nitqin ifadəliliyi amilinə xüsusi önəm verilir. Nitqin ifadəliliyi çıxışın effektivliyini artırır, parlaq nitq dinləyicidə maraq oyadır, diqqəti danışıqın predmetinə yönəldir. O yalnız ağıla deyil, həm də hissələrə və təxəyyülə təsir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “nitqin ifadəliliyi” anlayışını müəyyən edən vahid təyinat yoxdur. Nitqin bu keyfiyyətini təsvir edən müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, ifadəlilik dilin müxtəlif səviyyələrində olan vasitələrlə yarana bilər. Bu cəhətdən nitqin ifadəlilik sahələri bunlardır: tələffüz ifadəliliyi, aksentoloji (vurğuya görə) ifadəlilik, leksik, sözyaratma və frazeoloji ifadəlilik, morfoloji, sintaktik ifadəlilik, intonasiya və üslub ifadəliliyi.

İfadəliliyin əmələ gəlməsində dilin bütün yarusları, eləcə də üslubiyyət və intonasiya, vurğu iştirak edir. Bura çox zaman nitqin quruluşunu, ardıcılığını, onun dinamikasının yaranmasında yaxından iştirak edən abzas, fasilə, kompozisiya kimi anlayışları da daxil edirlər. Nitqdə ifadəliliyin təmin edilməsində aparıcı vəzifə

leksika ilə semantikanın üzərinə düşür. Bu dilin məcazlar sistemi, omonim, antonim, emosional-ekspressiv dil vahidlərinin köməyi ilə baş verir. İfadəliliyin əmələ gəlməsində leksik qat ilə yanaşı, sintaksisin də rolu az deyil. Bu keyfiyyətin əmələ gəlməsində sintaktik təkrarlar və ritorik suallar nitqə, mətnə xüsusi rəng verir.

Məcazlar sistemi. Söz insanı əhatə edən bütün predmet, hadisə və hərəkətləri adlandırmaq üçün xidmət edir. Lakin söz həm də estetik funksiyaya malikdir, yəni o əşyanı, hərəkəti və keyfiyyəti adlandırmaqla yanaşı, onun haqqında da obrazlı təsəvvür yaratmaq imkanına malikdir. Sözü obrazlı ifadə olunması onun məcazi mənası ilə bağlıdır. Sözü məcazi mənada işlənməsində istifadə olunan metafora, metonimiya, sinekdoxa şifahi nitqdə, natiqlik sənətində geniş istifadə olunur.

Məişətdə biz öz nitqimizdə saat dayanıb, isti münasibət, iti baxış, dəmir iradə kimi metaforalardan geniş istifadə edirik. Lakin bu metaforalar öz obrazlılığı itirərək məişət xarakteri daşıyır. Nitqdə, natiqlik sənətində istifadə olunan metaforalar orijinal, qeyri-adi olmalı, emosional assosiasiya yaratmalı, baş verən hadisələri dərinədən dərk etməyə kömək etməlidir. Bu öyrənməyə can atmaq, daha dərinədən və çox öyrənmək instinktidir.

Hər iki formada ifadəlilik dilin bütün sistemlərinin iştirakı ilə reallaşır. Lakin yazılı nitqdən fərqli olaraq şifahi nitqdə ifadəliliyin əmələ gəlməsi təzahürü üçün daha geniş imkanlar mövcuddur, çünki dialoq və monoloqlardan ibarət olan şifahi nitq hər şeydən əvvəl səslənən nitqdır. Hər bir ifadəli nitq eyni zamanda psixoloji məqsəd daşıyır.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Şifahi nitqdə səslənən dil vahidləri səslənərkən, insanın psixoloji-fizioloji sistemi ilə müşayiət olunur, birlikdə tələffüz, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla vəhdət təşkil edir. Bu isə öz növbəsində nitqin texnikasını təmin edir. Bu təhsil prosesində təlim-tərbiyənin, tədrisin daha da effektiv alınmasına təsir göstərir. Bu prosesin aktyorluq sənətində rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Nitqin ifadəliliyi bədii ifadə vasitələri olan məcazlarla, fiqurlarla məhdudlaşmır. Nitqdə dilin bütün səviyyələri sözlərdən tutmuş sintaksis və üslublara qədər, ifadəliliyin gözəl nümunələri əks olunmalıdır.

Ayrı-ayrı leksik vahidlərin seçilməsi, sıralanması, həmcinsləşməsi, leksik-semantik söz qrupları, məcazlar sistemi, qrammatik vasitələr və geniş ifadəlilik imkanları yaradır.

Nitqin münasibliyi (uyğunluğu) dilin şəraitinə, məqsədinə və şərtlərinə uyğun qurulması, konkret situasiyaya münasibliyi təmin edən dil ünsürlərinin seçilməsidir. Uyğun nitq mövzuya, onun məntiqi və emosional məzmununa, dinləyicilərin tərkibinə, informasiyanın tərbivəvi, estetik məqsədlərinə münasibliyidir. Bu keyfiyyətin nitq üçün zəruri olmasını hələ qədim yunan və Roma alimləri xüsusi vurğulamışlar.

Məharətli natiq nitqində, çıxışlarında ədəbi dilin bütün funksional üslubları vəhdətdə götürməlidir. Mövzudan, auditoriyanın tərkibindən və səviyyəsindən asılı olaraq üslub uyğunluğu gözlənilməlidir. Elmi yığıncaqda, konfrans və simpoziumlarda elmi üslub ünsürləri, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri ilə görüş, yubiley, tədbir və qurultaylarda bədii üslub; dövlət və hökumət, aparat işçiləri ilə görüşdə daha çox işgüzar, ictimai-siyasi üslub,

beynəlxalq dövlət səviyyəsində olan görüşlərdə, xarici ölkələrdə səfərdə olarkən rəsmi, diplomatik üslub əsas götürülürsə, sadə insanlar, kənd zəhmətkeşləri, sakinlər, fəhlə və qulluqçularla görüşlərdə çıxışlar və nitqlərdə məişət-danışıq üslubu aparıcı rol oynayır.

Danışanın məqsədinə xidmət etməyən, yaxud bu məqsədə mane olan nitq konkret situasiya üçün münasib olmayan nitq adlanır. Nitqin münasibliyi fikrin məzmununa uyğun dil vasitələrindən məharətlə istifadə etmək, dil vasitələrini məqsədə tabe etmək, nitqi şəraitə uyğun qurmaq kimi şərtlərlə ölçülür. Nitqin münasibliyinə başqa amillər də təsir edə bilər. Bu nitqə hazırlığın səviyyəsindən, nitq quranın emosional-psixoloji vəziyyəti, dinləyicinin mövqeyi və cavab nitqindən də asılıdır.

Nitqin rabitəliliyi. Natiq fikrini sərbəst, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli ifadə edə bilmək üçün ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək, cümlələri düzgün qurmaq, sözləri yerli-yerində işlətməklə yanaşı, nəzərdə tutduğu məzmunu özünəməvafiq forma ilə ifadə etməyi də bacarmalıdır. Başqa sözlə, nitq həm də rabitəli olmalıdır. Nitqin rabitəliliyi üçün aşağıdakılara əməl edilməlidir:

1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Bunun üçün natiq nitqin predmetini – haqqında danışacağı (və ya yazacağı) əşyanı, hadisəni, əhvalatı və sairəni yaxşı mənimsəməli, onun mahiyyətini hərtərəfli dərk etməlidir. Əgər şərhçi beynəlxalq aləmdə baş verən hadisəni, onu doğuran səbəbləri özü yaxşı bilmir, aydın təsəvvür etmirsə, həmin hadisənin nə ilə nəticələnəcəyi proqnozunu verə bilmirsə onun söhbəti, şübhəsiz ki, dinləyici üçün qənaətləndirici ola bilməz.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

2. Hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən (və ya yazılarkən) müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalıdır. Başqa cür desək, fikrin izah olunması ardıcılığı məntiqə əsaslanmalıdır. Ardıcılıqla şərh olunan material, söylənilən fikir yaxşı dinlənir, asan başa düşülür. Əks halda nitqdə rabitə pozulur, fikirdə ümumi bir qarışıqlıq yaranır, deyilənlər çətin anlaşılır, yadda qalmır.

3. Danışan (yazan) əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Nətiq şərhində əsas məsələ üzərində xüsusi dayanmalı, söhbətin mahiyyətini dinləyiciyə çatdırmalıdır. Onun nəzərində tutduğu məsələdə ikinci dərəcəli fikirlər əsas fikrin izahına, anlaşılmasına kömək etməlidir. Amma bəzən nitqdə bu tələb gözlənilmir. Danışan mövzuda az əhəmiyyətli məsələlər üzərində daha çox dayanır, uzunçuluğa yol verir ki, belə nitqdə fikir zəif və natamam ifadə olunur. Əsas fikri çatdırma bilməyən nətiqin nitqi, şərhə maraqsız olur, dinləyici belə söhbətdən tez can qurtarmağa çalışır.

4. Nətiq öz sözü, cümləsi, düşüncəsi, üslubu ilə danışmalıdır. Özgə dili ilə, hazır cümlələrlə danışmaq nitqin keyfiyyətini aşağı salır, onu canlılıqdan məhrum edir. Nətiq məlum olanları şərh etdikdə belə onları öz dili – ifadə tərzini ilə daha bitkin, daha maraqlı bir formada dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır

§ 13. Üslub və üslubiyyat. Azərbaycan dilinin funksional üslubları

Üslub haqqında məlumat.

Bu və ya digər bir dilin üslubi imkanlarını öyrənən dilçilik sahəsi üslubiyyat adlanır. Üslubiyyatın əsas vahidi üslubdur. «Üslub» dedikdə dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsulu, forması nəzərdə tutulur. Dil vahidlərindən istifadə özünü iki baxımdan göstərir:

- 1) ümumi, yaxud ictimai baxımdan (bu zaman funksional üslublar meydana çıxır);
- 2) xüsusi, yaxud şəxsi baxımdan (bu zaman fərdi üslub meydana çıxır).

Milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirən, dil vahidləri də həmin sahələrin tələbi ilə seçilib sistemləşən funksional üslublar (bədi üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-işgüzar üslub) birlikdə ədəbi dili təşkil edir.

Üslub bu və ya digər dilin üslubi imkanlarının təzahürüdür.

Fərdi üslub xüsusi səciyyə daşıyır və əsasən, bir görkəmli şair və ya yazıçıya aid olur. Məsələn, *Füzuli üslubu*, *Sabir üslubu* və s. Fərdi üslub bədi üslubda daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Fərdi üslub ayrı-ayrı sənətkarların ümumi dünyagörüşü, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Ədəbi dilimizin tarixində *Nəsimi üslubu*, *Füzuli üslubu*, *Sabir üslubu* səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə daha çox məşhur olan fərdi üslublardır. Fərdi üslub bəzən bir qrup şair və ya yazıçıya da aid ola bilər. Məsələn: *Molla*

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Nəsrəddinçilər üslubu. Fərdi üslubu ictimai -tarixi şərait yetişdirir.

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarına aşağıdakı üslublar daxildir; bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi — işgüzar üslub. Bu üslubların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Tarixi inkişaf prosesində müəyyənlanmış həmin xüsusiyyətlər bir üslubu başqa üslubdan fərqləndirir. Məsələn, bədii üslub obrazlılığı, bədii ifadə vasitələrinin bolluğu ilə seçildiyi kimi, elmi üslubun da əsas səciyyəvi xüsusiyyəti terminlərdən istifadəyə üstünlük verilməsidir. Bu üslublar bir — birindən nə qədər fərqlənsə də, onların hamısı ədəbi dilin üslublarıdır. Buna görə də bu üslubların hər biri ədəbi dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normalarına tabe olur.

Bədii üslub

Bədii üslub — milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub ədəbi dilimizin tərkibində həmişə aparıcı olmuşdur. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üsluba ədəbi — bədii dil də deyilir. Bədii üslubun ən vacib şərti və ümumi cəhəti obrazlılıqdır. Bədii üslubun obrazlılığı həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir. Fonetik səviyyədə bədii üslubun göstəriciləri alliterasiya, assonans, təkrar və intonasıyadır. Birinci üç göstərici nitqdə ritm yaradan əsas vasitələrdir.

Alliterasiya eyni samit səslərin təkrarına deyilir. Məsələn: «Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidi, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidi» atalar sözündə təkrar olunan y və ş samitləri nitqdə alliterasiya yaradır. Nəsiminin: «Al ilə

ala gözlərin aldıadı aldı könlümü; Alına bax nə al edər, kimsə irişməz alına» beytində isə 1 samitinin təkrarı alliterasiyadır.

Assonans isə eyni saitlərin təkrarına deyilir. Məsələn: «Azacıq aşım, ağrımaz başım» atalar sözündə a və ı saitlərinin təkrarı nitqdə assonans yaradır. Nəsiminin yuxarıdakı beytində də bu saitlərin təkrarı assonansdır.

Təkrar dedikdə isə ritmik (fonetik) təkrar nəzərdə tutulur. Məsələn: Ağa Kərəm, paşa Kərəm, xan Kərəm; Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm" misralarında Kərəm sözünün təkrarı xüsusi bir ritm yaradır. İntonasiya isə şerin və ya cümlənin xüsusi intonasiya ilə oxunması deməkdir.

Bədii üslubun leksik səviyyədə göstəriciləri: **epitet, təşbeh, istiarə, mübaliğə, kinayə, frazeoloji birləşmələr, omonimlər, sinonimlər, antonimlər** və s.

Bədii üslubun qrammatik səviyyədə göstəriciləri:

Söz sırasının qəsdən pozulması (inversiya), qeyri-normativ quruluşlu cümlələr, ellipsis (sözlərin və ya şəkilçilərin ixtisarı).

Bədii üslub — şeir dili, nəsr dili və dramaturgiya dili formalarında özünü göstərir.

Şeir dili — müəyyən ahəngə, ölçüyə və bölgüyə malik olan və qafiyələnən dildir.

Nəsr dili — müəyyən süjetə malik olan təhkiyənin — hekayə, povest, romanın dilidir.

Dramaturgiya dili — monoloq və dialoqlardan ibarət olan səhnə əsərinin dilidir.

Bədii üslub başqa üslublarla müqayisədə daha qədim və daha zəngin sayılır. Başqa üslubların formalaşması, ədəbi

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

dil normalarının müəyyənləşməsində bədii üslub həmişə aparıcı olmuşdur. Ədəbi dildə normanın yeniləşməsi, ümumxalq dili vahidlərinin yazılı dilə gəlişi bədii üslubdan başlanır.

Sözün poetik funksiyası. Sözün mətndə bədii vəzifə daşmasına, obrazlı şəkildə işlədilməsinə sözün poetik funksiyası deyilir. Mətnə poetik funksiya daşıyan söz və ya ifadə poetizm adlanır. Sözün poetik funksiyası onun informativ (məlumat səciyyəli) vəzifəsindən fərqlənir. Məsələn: dərin qab, dərin quyu birləşmələrindəki dərin sözü informativ vəzifə daşır. Dərin mənə, dərin düşüncə birləşmələrindəki dərin sözü isə poetik funksiyalı sözdür. Deməli, poetizm bədii sözdür. Böyük söz ustası M. Füzuli bədii sözü (poetizmi) «diri söz» adlandırmışdır.

Bədii söz, əsasən, məcazi mənada işlənir və güclü emosiya, bədii təəssürat yaradır. Sözün bədii imkanlarının genişliyi birbaşa söz ustalarının istedadı və yaradıcılıq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Bir çox sənətkarlar sözdən məharətlə istifadə yolu ilə güclü poetizmlər yaratmışlar. Zaman keçdikcə ayrı-ayrı poetizmlər hamı tərəfindən mənimsənilir və tədricən informativ səciyyəyə daşır. Məsələn: daş ürək, acı söz, şirin arzu ifadələri gündəlik məişətdə tez-tez işlədilən poetizmlərdir. Frazeoloji birləşmələrin də çoxu bədii imkanlar hesabına yaranmışdır.

Bədii təsvir və ifadə vasitələri (məcazlar)

Sözün poetik funksiyası ən çox bədii təsvir və ifadə vasitələrində - məcazlarda özünü göstərir. Məcazlar birbaşa deyil, məcazi mənada işlənən söz və ifadələrdir. Məcazların əsas növləri aşağıdakılardır:

Epitet (bədi təyin). Əşyanın əvvəlinə artırılır və onun müəyyən bir elemetini bildirir. Epitet adi təyindən fərqli olaraq, məcazi mənada işlənir. Məsələn, «ağ əllər» birləşməsindəki «ağ» sözü adi təyin, «gül əllər» birləşməsindəki «gül» sözü isə bədi təyindir. «Dərin mənə», «dəmir iradə», «daş ürək», «soyuq baxış» birləşmələrindəki birinci tərəflər epitetdir: Klassik ədəbiyyatda tez-tez işlədilən «qələm qaşlı dilbər», «sərv boylu gözəl», «dağ gövdəli igid», «ahu baxışlı canan» və s. ifadələrindəki birinci tərəflər də epitetdir.

Təşbeh (bənzətmə). Bir əşyanın özündən qüvvətli başqa bir əşyaya bənzədilməsinə təşbeh deyilir. Təşbehdə, adətən, dörd ünsür olur: bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti. Məsələn: Alma bal kimi şirindir. Təşbehin bu növü müfəssəl təşbeh adlanır. Son iki ünsürün iştirak etmədiyi təşbeh isə mükəmməl təşbeh adlanır. Məsələn: Qaşları kamandır, yanağı lələdir və s. Təşbehə aid daha bir neçə nümunə: Fərhad çinar kimi ucaboylu igiddir. Əsgər aslan kimi güclüdür. Qələmi qılınca kimi itidir, ağı dəryadır və s.

İstiarə (metafora). Leksik (lüğəvi) mənası «köçürmə» deməkdir. Bir əşyanın əlamətinin başqa əşya üzərinə köçürülməsinə deyilir. Bənzətmə əsasında yarandığı üçün istiarəyə gizli təşbeh (bənzətmə) də deyilir. Təşbehdən fərqli olaraq, istiarədə bənzəyən və ya bənzədilən tərəflərdən hər ikisi yox, yalnız biri iştirak edir. Məsələn: Günəş gülümsədi. Buludlar ağladı. Quzum beşikdə mışıl-mışıl yatır. Gülüm niyə kefsizdir və s. Birinci iki cümlədə insana aid əlamət günəşin və buludun üzərinə köçürülmüşdür. Son iki nümunədə isə körpə

uşaq quzuya, sevgili isə gülə bənzədilmiş, lakin onların adı çəkilməmişdir.

Mübaligə. Əşya və ya hadisənin həddindən artıq şişirdilməsinə deyilir. Məsələn: Qaraca Çobanın atdığı daş yerə düşməzdi. Düşsəydi də, üç il orada ot bitməzdi. Məcnunun ahından dağlar titrədi. Nərəsindən yer yarıldı. Göz yaşlarından çaylar axdı və s.

Kinayə. Sözün zahirən müsbət mənada deyilib, əslində isə mənfi mənada işlədilməsi kinayə adlanır. Məsələn, zəif adama pəhləvan, qorxaq adama cəsur və ya ağılsız adama alim demək, kinayədir.

Mətnaltı mənə. Mətnaltı mənə sözün üzdə olmayan, dərhal anlaşılmayan «gizli» mənasına deyilir. Mətnaltı mənə iki məqsəddən yararır:

1. Sözü, yaxud fikri daha maraqlı və təsirli ifadə etmək üçün. M. Füzulinin əksər qəzəlləri buna nümunə ola bilər. Məsələn:

Çəkdi Məcnun ayağın badiyədən, teyk verir
Qanlı güllər ayağından çəkilən xar hənuz.

Beytin birbasa — lüğəvi mənəsi belədir: Məcnun ayağını səhradan çəkdi, lakin ayağından çəkilən tikanlar hələ də qanlı güllər verir.

Beytin mətnaltı mənəsi isə bu cürdür: Məcnun dünyadan getsə də, bir zamanlar ayaqyalın gəzdiiyi çöllərdə indi qırmızı güllər bitir. Bu gülləri onun ayağından axan qanlar yetirmişdir. Ona görə də bu güllər belə qanlıdır — qırmızıdır.

2. Sözü və fikrin doğuracağı təhlükədən qorunmaq məqsədi ilə gizlin verilməsi. Məsələn, M. Ə. Sabir «Beynəlmiləl» şerindəki aşağıdakı misralarda "İblis" dedikdə çar Rusiyasını nəzərdə tutmuşdur:

Fitneyi – iblisi - məlun nagəh oldu aşıkar,
Gör cəhalətdən nə şəklə düşdü vəzi - ruzigar.

Müəllifin dili (təhkiyə) və tipin dili. Bədii üslubda müəllifin dili (təhkiyə) yazıçının öz üslubudur. Müəllifin dilində hadisələrin təsviri əsas yer tutur. Tipin dili dedikdə isə əsərdəki surətlərin danışmaq tərzini nəzərdə tutulur. Adətən, tipin dili müəllifin dilindən fərqləndirilir. Bundan əlavə hər tipin özünəməxsus fərqli cəhətləri olur. Məsələn, C. Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu» hekayəsində Novruzəli ilə xanımın danışmaq tərzini üslubca bir - birindən fərqlənir.

Eləcə də müəllifin dili tiplərin dilindən seçilir. Tipin dilində bir çox hallarda dialektizmlərə, loru sözlərə, varvarizmlərə (ədəbi dildə işlənməyən başqa dillərə məxsus olan sözlərə), vulqarizmlərə (söyüşlərə) və s. rast gəlmək olur. Məsələn, C. Məmmədquluzadənin "Ölülər" komediyasındakı Şeyx Nəsrullah surətinin dili qəliz ərəb — fars ifadələri ilə (varvarizmələ)doludur.

Elmi üslub

Elmi üslub — milli elmi təfəkkürün ifadəsidir. O, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq və konkretlikdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid kitab, dərslik və məqalələr elmi üslubda yazılır. Bədii üslubun əsas göstəriciləri olan obrazlılığa, emosionallığa elmi üslubda, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda ixtisas sözlərinin — terminlərin geniş işlənməsidir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır ki, onlar yalnız mütəxəssislər üçün tam və dəqiq şəkildə anlaşılıqlı olur.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, modal sözlər çox işlənir. Elmi üslubda fikrin daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadəsi üçün çox vaxt müxtəlif sxem və qrafiklərdən, şərti işarələrdən geniş istifadə edilir. Elmi üslubda söz və ifadələr müəyyən elmi anlayışları birmənalı şəkildə, birbaşa ifadə edir. Buna görə də elmi üslubda fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına, mətnaltı mənaya və ya çoxmənalılığa yol verilmir.

Sözün terminoloji funksiyası. Sözün elmi üslubdakı əsas vəzifəsinə onun terminoloji funksiyası deyilir. Mətdə birbaşa terminoloji funksiya daşıyan söz və ya ifadə termin adlanır.

Başqa üslublar üçün səciyyəvi olmayan terminlər elmi üslubun əsas göstəricilərindən biridir. Elmi mətdəki hər hansı bir sözü termin kimi qəbul etmək olmaz. Termin, ilk növbədə, ayrı-ayrı elm sahəsinə aid oları və yalnız həmin elm sahəsində işləyən mütəxəssislər üçün anlaşılıqlı olur. Terminin daha bir xüsusiyyəti təkmənalı olması, yəni bir anlamı ifadə etməsi və yığcamlığıdır. Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, bizim dilimizdə də alınma terminologiya — beynəlmiləl səciyyə daşıyan ixtisas sözləri çoxdur. Elmi terminlərin çoxu bir sıra dünya dillərində eyni olur. Məsələn: fonetika, leksikologiya, sinus, kosinus, qravitasiya, hidrodinamika və s.

Publisistik üslub

Publisistik üslub — milli ictimai tərəkürün ifadəsidir. Bu üslub mətbuatın (qəzetlərin, bədii — siyasi və ictimai jurnalların, elmi-kütləvi kitabların və s.), radio — televiziyanın dilidir. Publisistik üsluba bəzən «mətbuat dili» də deyilir. «Qəzet dili», «radio dili», «televiziya dili» anlayışları da bu mənada işlənir. Radio və televiziya dili

publisistik üslubun şifahi forması, qəzet və jurnalların dili isə onun yazılı formasıdır. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılıq, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Publisistik üslubda yazan müəllif ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər kütləvi şəkildə hamıya çatsın və oxucularda müsbət reaksiya doğursun.

Məhz buna görə də publisistik üslubda əksəriyyət tərəfindən anlaşılan ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə olunur. Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğu üçün bütün dil göstəricilərinə görə adi danışiq dilinə çox yaxın olur. Mətbuat dilində gedən proseslər (yeni yaranan sözlər və s.) ümumxalq danışiq dilinə də təsir göstərir. Publisistik üslubda başqa üslubların da xüsusiyyətləri özünü göstərir. Bu baxımdan publisistik üslubun, əsasən, iki növü var: bədii-publisistik üslub, elmi-publisistik üslub.

Bədii publisistik üslub qəzet dilidir. Bu üslub növündə publisistik üslubun əsas xüsusiyyətləri gözlənilməklə yanaşı, yeri gəldikcə obrazlılığa, bədiiyyə də yer verilir.

Elmi — publisistik üslub dedikdə isə elmi — kütləvi jurnal və kitabların dili nəzərdə tutulur.

Publisistik üslub XIX əsrin II yarısında milli qəzetlərin nəşrə başlaması ilə formalaşmışdır.

Məişət üslubu

Məişət üslubu — gündəlik həyatda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir. Məişət üslubu adi danışiq dilidir - insanların bir-biri ilə hal-əhval tutduğu dildir. Məişət üslubu kitab-qəzet dili deyil, eyni zamanda məhəlli səciyyə də daşımır. Məişət üslubu ədəbi dilin gündəlik

davranışda işlənən şifahi nitq formasıdır. Məişət üslubu ədəbi dilin ən geniş yayılmış üslubudur. Məktəbdə dərs zamanı müəllim də, şagird də bu üslubda danışır, bu üslubda öz fikirlərini ifadə edirlər. Məişət üslubu istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbi dildən fərqlənir. Burada sözlər orfoepik normalara uyğun şəkildə tələffüz olunur, cümlələr də quruluşuna görə yazılı ədəbi dildəki ilə müqayisədə fərqlənir.

Məişət üslubunun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti **sərbəstliyi və yığcamlığıdır**. Məişət üslubunun canı dialoji nitqdır. Dialoji nitq dedikdə iki nəfərin gündəlik həyatda üzləşdiyi zaman istifadə etdiyi dil, üslub nəzərdə tutulur. Məişət üslubunun sərbəstliyi və yığcamlığı dialoji nitqdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Dialoji nitqdə intonasiya və jest — hərəkət mühüm rol oynayır, yarımçıq cümlələr çox işlənir. Bədii ədəbiyyatda da məişət üslubunun təsiri açıq — aşkar özünü göstərir. Bir çox şair və yazıçılar (məsələn, M.Ə. Sabir, C. Məmmədquluzadə və s.) əsərlərində məişət üslubundan — canlı danışmaq dilindən uğurla bəhrələnməmişlər.

Rəsmi — işgüzar üslub

Rəsmi — işgüzar üslub — rəsmi və işgüzar sənədlərin dilidir. Bu üslubda fikir müəyyən qəlibə düşmüş (standart) formalarda və olduqca yığcam şəkildə verilir. Üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti də elə budur. Rəsmi — işgüzar üslub hamı üçün eynidir — standartdır. Burada obrazlı ifadələrə, fərdi nitq xüsusiyyətlərinə rast gəlinmir. Milli rəsmi — işgüzar üslub başqa funksional üslublara nisbətən gec formalaşmışdır.

Bu üslubun lüğət tərkibi yığcam, sintaksisi məhduddur. Rəsmi — işgüzar üslubda bir sıra arxaik sözlər və köhnəlmiş sintaktik qəliblər uzun müddət qorunub saxlanılır.

Rəsmi — işgüzar üslub iki yerə ayrılır: rəsmi sənədlərin dili, işgüzar sənədlərin dili.

Dövlət, hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və rəsmi qaydada təsdiq olunan sənədlər (məsələn, prezident fərmanları, hökumət sərəncamları, nazirlərin əmrləri, konstitusiya və s.) rəsmi sənədlər sayılır.

Rəsmi sənədlər mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır, yerlərdə müzakirə edilir, sonra isə təsdiqlənir.

Rəsmi sənədlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- dilin maksimum mükəmməlliyi;
- fikrin tam aydınlığı;
- fikrin (sözlərin) birmənalılıığı;
- fikrin hüquqi cəhətdən əsaslılığı (əsaslandırılması);
- dil yığcamlığı.

Rəsmi sənədin əsas şərti (həcmindən asılı olmayaraq) dil yığcamlığıdır. Rəsmi sənədlər millətin dövlətçilik mədəniyyətini əks etdirir. Buna görə də həmin sənədlərin mükəmməl tərtibinə xüsusi diqqət yetirilir.

İşgüzar sənədlər isə ayrı-ayrı vətəndaşlara aid olur. Ərizə, tərcüməyi-hal, akt, xasiyyətnamə, elan, reklam və s. işgüzar sənədlərdir. İşgüzar sənədlər hamı üçün eyni olan standart formalarda hazırlanır. belə sənədlər xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşımır. Rəsmi — işgüzar üslubun şifahi forması olmur.

§ 14. İşgüzar yazışmalar, işgüzar sənədlərin yazılma qaydaları.

İşgüzar sənədlər xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşımır, ayrı-ayrı vətəndaşlara aid olur.

İşgüzar sənədlərə ərizə, tərcümeyi – hal, bildiriş, elan, arayış, protokol, izahat, reklam, etiket, akt, vəkalətnamə və s. aiddir. İşgüzar sənədlər hamı üçün standart formada hazırlanır.

İşgüzar sənədlər həcmcə kiçik olur.

İşgüzar sənədlərin müəyyən hissəsini hər bir şəxs özü hazırlamağı bacarmalı, bununla bağlı müəyyən formaları, standartları mənimsəməlidir. Bəzən işgüzar sənədlərin hazır formaları olur ki, hər hansısa bir məsələ ilə bağlı göstəricilər həmin hazır formalara yazılır. Bunun üçün də sənədin dili konkret, ifadəli, aydın olmalı, sənəddə imla xətalı, qüsurlu cümlələr olmamalıdır.

Rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində şablonlar əsas yer tutur. Məktublar da rəsmi yazışma dilində yaranır. Bunun üçün məktub da sənəd dili nümunəsi hesab olunur. Məktublar məzmunca fərqlənir:

- Siyasi xadimlərin, dövlət başçılarının bir-birinə məktublarında sənəd dili ölçüsü tam gözlənilir, burada onların maraqları ümumi şəkildə öz əksini tapır;
- Qeyri-rəsmi şəxslərin, qohumların, ailə üzvlərinin məktublarında başlanğıc və sonluqda rəsmi üsluba məxsus söz və ifadələr özünü göstərir.

Bütün məktublar salamlama ilə başlayır, sağollaşma ilə qurtarır və bu da şablon deməkdir. Məktub rəsmi üslubun ən sərbəst formasıdır.

Hər hansı bir fərdin şifahi, yaxud yazılı nitqində özünəməxsus xüsusiyyətləri olur. Həmin xüsusiyyətlər bütövlükdə fərdi üslubu təşkil edir.

Fərdi üslub hər hansı bir fərdin özünəməxsus, xarakterik üsuludur.

Fərdi üslub bədii üslubda daha qabarıq təzahür edir. Çünki bədii üslub fərdin keçirdiyi ovqatın emosiyaların təzahürüdür və burada fərdilik daha güclü şəkildə meydana çıxır. Fərdilik elmi, publisistik üslublarda və məişət üslubunda da öz əksini tapır, lakin bu təzahür bədii üslubdakı qədər güclü deyil. Rəsmi-işgüzar üslubda isə fərdilik, demək olar ki, yoxdur. Fərdi üslub dünyagörüş, təfəkkür ilə yanaşı, eyni zamanda dövrə də bağlıdır. Məsələn, həm 30-cu, həm də 50-ci illərdə yazılmış nümunələr ifadə tərzinə, intonasiyasına görə bir birindən fərqlənir.

Sənəd ona rəsmi xarakter və hüquqi qüvvə verilməsi məqsədilə rəsmiləşdirilir. Rəsmiləşdirmə sənədin imzalanması, təsdiq edilməsi və ona möhür vurulması vasitəsilə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, sənədin bütün nüsxələri imzalanır. İmzanın tərkibinə sənədi imzalamış şəxsin adı, soyadı, onun şəxsi imzası daxildir.

Əgər sənəd blankda tərtib edilmişdirsə, sənədi imzalamış şəxsin vəzifəsi qısa şəkildə göstərilir.

Məsələn:

Direktor: «-----» Oktay Salayev

Əgər sənəd blankda tərtib edilməmişdirsə, sənədi imzalamış şəxsin vəzifəsi tam şəkildə göstərilir.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Məsələn:

Nümunə

Sabirabad Dövlət Sosial İqtisad

Kollecinin direktoru: _____ Mahir Tarverdiyev

(tarix)

Teleks, telefon, kompüter şəbəkəsi informasiyanın çatdırılmasında üstünlük əldə etsə də, yazışma işgüzar əlaqələrin ən yayılmış növüdür. Reklam fəaliyyətində, kommersiya təkliflərinin çatdırılmasında adi məktub əvəzolunmazdır, belə ki, bu, şirkətin tərəfdaşlarının ilkin xarakteristikasını verə bilər.

İşgüzar yazışma şirkət və onun əməkdaşları haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Şirkətin etibarlı olmasında şübhə yaratmamaq məqsədi ilə məktub tərtib edilməlidir; zərf və kağız qüsursuz olmalıdır.

Məktubları sənədlərin rəsmiləşdirmə standartlarına uyğun tərtib etmək lazımdır. Amma bunları qaydalardan kənar çərçivədə, özəl üslubda da yazmaq olar. Yazılanları göndərməkdən öncə diqqətlə yoxlamaq lazımdır ki, səhvlər olmasın.

Xidməti məktub kifayət qədər dəqiq, şərhə, əlavə sözlərsiz, emosiyalarsız tərtib olunmalıdır. Buna görə də işgüzar yazışmada şəxssiz cümlələr üstünlük təşkil edir.

Məsələn: «Sizin təkliflərə baxıb, hesab edirəm ...» Dövlət standartlarına əsasən, sənəd insan tərəfindən yaradılmış, müəyyən zaman və məkanda ötürmək üçün maddi informasiya obyektidir. Sənədlərin əsas funksiyası-informasiya ötürməsidir. Əksər hallarda sənədləşdirmə mütləqdir, qanuni nəzarət və qanuna əsasən uyğun möhkəmləndirmə üsuludur.

Hüquqi tərəfdən sənədlər hüquq formalarından biridir. Bir sıra sənədlər hüquq normalarını və hüquqi münasibətləri qoruyur, möhkəmləndirir və dəyişdirir; digər sənədlərin hüquqi gücü var və məhkəmədə, notariatda və s.-də bunlardan sübut kimi istifadə edilə bilər. İdarəetmənin bütün növləri sənədlərdə öz əksini tapır.

Sənədləşdirmə idarəetmə fəaliyyəti ilə sıx əlaqəlidir və idarəetmə aparatında onun üzərində qoyulmuş funksiyaların reallaşdırılmasının idarəetmə üsuludur. Bəzi idarəetmə funksiyaları (təşkilati-sərəncam, uçot, hesabat, maliyyə fəaliyyəti və s.) idarəetmə aparatının fəaliyyətində olan müəyyən tipə uyğun olurlar.

Bu funksiyalar idarə və firmalarda qəbul edilmiş sənədlərdə öz əksini tapır. Sənədləşdirmənin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri unifikasiyadır, yəni vahid sistemin mövcudluğudur. Sənədlər poçt vasitəsi ilə alınə bilər, kuryer (xidmətçi) tərəfindən çatdırılə bilər, faks və elektron poçtla qəbul edilə bilər. Sənədləri alarkən onların düzgün çatdırılmasına əmin olmaq lazımdır. Səhv alınmış yazışma göndərəne qaytarılır.

Zərflər açıldıandan sonra sənədin və əlavələrin səhifələrinin mövcudluğu yoxlanılır. Faksda aparılan yazışma da analoji üsulla yoxlanılır. Əgər sənədlər poçtla gəlibsə, bütün zərflər açılır (istisna «şəxsi» sözü yazılan məktublardır). Zərflər açıldıandan sonra məhv edilir (istisna – vətəndaşların şəxsi məktublarıdır, çünki geri ünvan yalnız zərfin üzərində göstərilir).

Adətən alınmış məktub ya əllə, ya da elektron üsulla möhürlənir. Faksda alınan sənədin alınma vaxtı göstərilir.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Sənədlərin ilkin alınması icraçılar və şöbələr üçün qeydiyyatlı və qeyri-qeydiyyatlı məktublara ayrılır.

Rəhbərlərə yalnız idarənin 6 fəaliyyətinə aid olan, ya da yeni informasiya daşıyan məktublar çatdırılır. Qalan sənədlər birbaşa icraçı mütəxəssislərə verilir. Sənədlərin işlənməsi, baxılması və icraçılara çatdırılması dərhal, yəni daxil olunan gün həyata keçirilir. Əgər sənəd bir neçə struktur bölmələrə və altbölmələrə çatmalıdırsa, onların surəti çıxarılır. Xüsusi uçotda olan, məlumat məqsədi daşıyan (alınma üsulundan asılı olmayaraq) bütün məktublar qeydiyyatdan keçməlidir.

Məktub yazma qaydası

Vacib məsələlərdən biri də məktubun mətnidir. Məktubdakı məsələnin ifadə forması nəzakət çərçivəsində və başadüşülən olmalıdır. Məktub işgüzar etiketə uyğun olaraq rəsmi müraciətlə başlamalı (məsələn, hörmətli Əhməd müəllim, cənab nazir və sair), nəzakət çərçivəsində bitməlidir (məsələn, hörmətlə, ...).

1. Məktublar həmişə müraciətlə başlamalıdır.
2. Məktubun mövzusu bilinməlidir.
3. Göndərməmişdən əvvəl orfoqrafik səhvlər düzəldilməli, durğu işarələrinin yerində olması yoxlanılmalıdır.
4. Məktubun quruluşu (strukturu) bitkin olmalıdır.
5. Fikir düzgün formalaşmalıdır.
6. Yekunda hörmət bildirilməsi unudulmamalıdır.
7. Yazılma tarixi hökmən göstərilməli, sənəd imzalanmalı və möhürlənməlidir.

Məktubda qeyri-dəqiq nəticələr çıxarmağa, çoxmənalılığa imkan verən söz və ifadələrdən istifadə

edilməməlidir. Məktubun mətni mənə baxımından abzaslara bölünməlidir. Məktubun cavablandırılması ilə bağlı da etiketi gözləmək, ona mümkün qədər tez cavab vermək lazımdır.

Yaxşı olar ki, məktub bir məsələyə həsr olunsun. Bu, məktubu alana imkan verir ki, onun məlumatlarını tez emal və icra etsin. Ona görə də əgər bir adresata (adına məktub göndərilən şəxs) bir neçə məsələ ilə bağlı müraciət etməlisinizsə, çalışın bir neçə məktub göndərin. Məktub yazarkən, “Bir məktub- bir məsələ” devizini unutmayın. Əgər məsələlər bir-birilə sıx əlaqəlidirsə, o zaman bir məktubda bir neçə məsələni birləşdirmək yolveriləndir.

Məktub yazarkən diqqət yetirilməli ən başlıca məqam onun mümkün qədər qısa olmasıdır. Çalışın, məktub bir səhifədən artıq olmasın. Təbii ki, istisna hallar mümkündür. 6-7 sətirlik məktuba başlıq qoymağa ehtiyac yoxdur. Bu tip qısa məktublarda giriş verməyə ehtiyac yoxdur, birbaşa mətləbə keçin. Ancaq ümumilikdə məktublar giriş və sonluq olmaqla 2 hissə təşkil etsə, yaxşıdır.

Giriş hissəsində məktubun yazılması səbəbləri göstərilir, nəyəyə istinad olunur və konkret faktlar gətirilir. Məktubun sonluğunda isə müəyyən nəticələr, təkliflər, xahiş sadalanır və ya təminat verilir.

§ 15. Ünsiyyətdə bədən dilinin əhəmiyyəti. Jest və mimika

Ünsiyyət zamanı məlumatın 50 faizi jest və mimikaların köməyi ilə çatdırılır. Bununla belə çox ifadəli işlətdiyimiz sözlər - yalnız 10 faiz fikrimizi çatdırmaqda bizə yardımçı olur. Səsin tembri və intonasiyanın vasitəsilə isə məlumatın cəmi - 40 faizini ötürməyə müvəffəq oluruq. Söhbət zamanı əsas diqqət maksimum həmsöhbətimizin jest və mimikalarına yönəlməlidir.

Bəzən bir hərəkət min sözə əvəzdir. Biri ilə ünsiyyət qurduğumuzda söylədiklərimiz nə qədər əhəmiyyətlidirsə, hərəkətlərimizlə o adamda buraxdığımız təəssürat da o qədər əhəmiyyətlidir. Əl, qol hərəkətləri, mimikalar, toxunma, bədənin vəziyyəti və s.

Jestlər bir neçə qrupa bölünür.

Birinci qrup - işarə jestləridir. Amma onları istifadə etdikdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki eyni işarə-jesti hər ölkədə müxtəlif mənə bildirir. Məsələn amerikalıların "O.K." jesti Amerikada - hər şey yaxşıdır mənasını ifadə edirsə, Fransada - sıfır bildirir, Yaponiyada isə - pula işarə edir.

Bizim tez-tez istifadə etdiyimiz "Əlvida" jesti Yunanıstanda "Rədd ol buradan" kimi başa düşülür.

Müsəlman ölkələrində sol əllə hədiyyə, pul vermək haram sayılır. Başqa Qərbi və Avropa ölkələrində isə bu məqama heç bir fikir vermirlər.

İkinci qrup jestlər - illüstrator-jestləridir. Onların köməyi ilə fikrinizi daha geniş, emosional çatdırmaq mümkündür. Bu növ jestlərdən mitinqlər, toplantılar zamanı natiqlər istifadə edirlər.

Üçüncü qrup - tənzimçi, nizamlayıcı jestlərdir. Bu qrup jestlər söhbətin əvvəli və sonunda mühüm rol oynayırlar. Belə jestlərdən biri - əl verməkdir. Bu jestlə bir neçə mənə bildirmək olar: həm söhbətin əvvəlini, həm yekunlaşdırmaq istəyini çatdırmaq, həm də danışıqın sonunu.

Ünsiyyət insan həyatının ən vacib hissələrindən biridir. Gündəlik həyatda, duyğuların ifadəsində, peşə karyerası və akademik uğur kimi həyatın bir çox sahələrindəki mövqeyimizi müəyyən edir. Həyatın bütün sahələrində ehtiyac duyduğumuz ünsiyyət bacarıqlarını nə dərəcədə yaxşı bilirsiniz? Bir çox insanlar özlərini adekvat şəkildə ifadə edə bilmədiklərinə görə potensiallarından aşağı bir həyat yaşayırlar. Sağlam ünsiyyət qurmaq üçün ilk addım düzgün ilk təəssürat yaratmaqdır.

Səs tonu: sözlərin düzgün istifadəsi, danışma sürəti, eləcə də duruş, göz təması, jest və mimikadan istifadə düzgün ünsiyyətin vacib hissələridir. Bədən dilindən istifadə etməyi öyrənmək təkcə insana özünü daha yaxşı ifadə etməyə imkan vermir. Eyni zamanda, digər insanın hissələrini və düşüncələrini daha yaxşı başa düşməsinə kömək edir. Bir çox ölkələrin liderləri öz fikirlərini daha güclü şəkildə ifadə etmək üçün çıxışlarına hazırlaşarkən mütəxəssislərin əhatəsində bədən dili məşqləri edirlər. Bəs bədən dilindən necə daha yaxşı istifadə edə bilərik?

Göz əlaqəsi: Göz təması sadə görünə bilər, lakin ünsiyyətin ən vacib hissələrindən biridir. Tutaq ki, siz iş müsaibəsindəsiniz. Müsaibə aparən şəxsdən daima gözlərinizi yayındırırsınız. Müsaib sizi avtomatik olaraq özünə güvənməyən və yüksək səviyyədə narahat olan biri kimi qəbul edəcək. Qarşınızdakı insanın gözlərinə

dayanmadan baxsanız, qarşınızdakı insanı narahat edə bilərsiniz. Daim müşahidə altında hiss etmək avtomatik olaraq stress səviyyəsini artıracaq. Ediləcək düzgün şey, narahat olmayan fasilələrlə inamla göz təması qurmaqdır.

Üz ifadəsi: Güzgü neyronları adlanan neyronlar insanların avtomatik olaraq qarşısındakı insanın duyğularını hiss etmələrini təmin edir. Canlı, səmimi üz ifadəsi qarşınızdakı insanın marağını artıracaq. Darıxdırıcı, maraqsız ifadə digər insanın sizinlə ünsiyyət qurmaq istəyini azaldacaq.

Duruş: Əgər ayaqdasınızsız, dik durmağa diqqət etməlisiniz. Əgər oturmusunuzsa, oturacağı tamamilə doldurun və geri oturun. Əyilmək, qarşı tərəfin sizin etibarsız olduğunuzu düşünməsinə səbəb olacaq və sizi daha az diqqətlə dinləyəcək. Eyni zamanda həmişə ünsiyyətdə olduğunuz insanla üz-üzə olmağa çalışın. Bədəni başqa yerə çevirmək ünsiyyəti zəiflədir. Əgər qarşınızdakı insan sizi dinləyərkən başqa istiqamətdə dayanırsa, ehtimal ki, diqqəti başqa bir şeyə yönəlmişdir.

Bəs digər insanın bədən dili bizə nə deyir?

Qolları çarpazlaşdırmaq özünümüdafiənin ən böyük göstəricilərindən biridir. Qolların çarpazlaşması həm də qarşı tərəfin fikirləri ilə razılaşmamağın göstəricisidir.

Qolların bağlanması ünsiyyəti bitirmək istəyinin əlaməti ola bilər.

Barmaqların bir-birinə toxunması səbirsizliyə işarədir. Barmaqlarına toxunan adam, ehtimal ki, gərgindir.

Əllərin ovuşdurulması gözlənti vəziyyətini göstərir, lakin bu gözlənti müsbətdir.

Başı əymək “sizi çox diqqətlə dinləyirəm” deməkdir. Sıx konsentrasiya ilə ünsiyyətdə iştirakın əlamətidir.

Qulaq dibinə toxunmaq qərar vermə prosesində olduğunuzun göstəricisidir. Cavab verilməli olduqda bu, ziddiyyət əlamətidir.

Çənəyə toxunmaq qulaq dibinə toxunmaqla sıx bağlıdır. İnsanlar düşüncəli olduqları zaman çənəyə və ya saqqala toxunmağa meyillidirlər.

Göz təmasını kəşib aşağı baxmaq o deməkdir ki, bu göz hərəkətini edən şəxs özünü ünsiyyətdə olduğu insandan daha yüksəkdə görür. Bu, onun öz fikirlərini kiçik qiymətləndirməsinə və onlara əhəmiyyət verməməsinə işarədir. Əgər göz təmasını kəsmək istəsə, yan tərəfə baxmaq daha düzgün olar.

Yumruğun sıxılması emosiyaların boğulmasına işarədir. Yumruğunu sıxan adam qəzəb, məyusluq, kədər hissi keçirə bilər.

Saçə toxunmaq gözlərini qıymaqla yanaşı, həm də gərginliyin göstəricisi ola bilər.

Ünsiyyət qurduğunuz şəxs sizi təqlid edirsə, dediyinizi təsdiqləyib və yəqin ki, sizdən təsirlənir. Davranışı əks etdirmək səs tonu, sözlərdən istifadə, üz ifadələri və jestlərlə də həyata keçirilə bilər. Bu, şüuraltının avtomatik davranışıdır.

§ 16. Akademik və peşəkar yazı

Akademik yazı –elmi üslubun yazılı formasıdır.

Akademik yazı müəyyən struktura sadıq qalmaqla həyata keçirilən, sübutlara (arqumentlərə) söykənən, formal ton və stilə əsaslanan, fokuslu (məqsədyönlü) yazı növüdür. Akademik yazı nəzəri tədqiqat aparmaq üçün istifadə edilir.

Peşəkar yazı – rəsmi-işgüzar üslubun yazılı formasıdır.

Peşəkar yazının məqsədi müəyyən peşə və yaxud mühit daxilində yazılı ünsiyyəti (kommunikasiyanı) təmin etməkdir. Peşəkar yazı müəyyən jarqona əsaslanan yazı olub müəyyən peşə və mühit daxilində yazılı ünsiyyəti aparmaq üçün istifadə edilir.

Akademik və peşəkar yazı arasında oxşar və fərqli cəhətlər

- Akademik yazı elmi yaxud nəzəri tədqiqatı aparmaq üçün istifadə edilir. Akademik yazı vasitəsilə müəyyən tədqiqatın məhsulları diqqətə çatdırılır.

- Peşəkar yazı isə peşə ünsiyyətini (kommunikasiyanı) təmin etməyə istiqamətlənib.

- Hər iki yazı növü arasında müştərək xüsusiyyət onların müəyyən formal stil və müəyyən bəlli sahə və jarqondan istifadə etməsidir.

- Fərq isə odur ki, akademik yazı müəyyən tədqiqatın təqdimatına əsaslanır, peşəkar yazı isə işgüzar fəaliyyətin mütəmadiyini təmin edir.

Üslubiyyət

- Akademik yazı –elmi üslub

- Peşəkar yazı –rəsmi-işgüzar üslub

- Elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda ixtisas sözlərinin-terminlərin bol-bol işlənməsidir.

Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır ki, onlar yalnız mütəxəssislər üçün tam və dəqiq şəkildə anlaşılıqlı olur. Bu üslubun əsas göstəricisi fikrin standart formalarla, yığcam verilməsidir. Bu üslub bir qədər quru görünür. Bu üslubda artıq sözlər, obrazlı ifadələr işlədilmir, fərdi nitq ünsürlərindən qaçılır. Rəsmi–işgüzar üslubun lüğət tərkibi yığcam, sintaksisi məhdud olsa da, normalılığı möhkəmdir.

Yazı həyatınız boyu müxtəlif situasiyalarda sizdən tələb olunan bacarıqdır.

Şəxsi məzmunlu yazışmada – dost, tanışlara ünvanlanan yazının bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cür yazı, adətən, qeyri-formal olur. Bu isə o deməkdir ki, burada orfoqrafiya qaydalarını, punktuasiyanı (durğu işarələrinin yerli-yerində işlənməsi) və yaxud qrammatik qaydaları gözləməyə o qədər də ehtiyac yoxdur (hərçənd bunlara əməl etsəniz, oxucunuz sizə minnətdar ola bilər).

- Qeyri-formal yazı üslubu şəxsi tanışlıqlar üzərində qurulan münasibətlər fonunda olduğundan və siz də yazınızı ünvanladığınız şəxsi tanıdığınızdan, sözləri qısa yaza, hətta dialekt sözlərdən belə istifadə edə bilərsiniz.

Şəxsi məzmunlu yazışmadan fərqli olaraq, akademik yazıda proses xeyli fərqli olur.

Burada konkret yazı strukturu tələb olunur. Məsələn, giriş, əsas hissə və nəticə. Bu sadə strukturu bütün akademik yazı formatlarında görmək olar.

- Akademik yazıda giriş paraqrafı oxucunu mövzunun ümumi xarakteri ilə tanış edir, daha sonra isə müzakirə edilən mövzu yazının əsas hissəsində müzakirə edilir və

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

qiymətləndirilir. Girişdə siz çox qısa və aydın şəkildə, mövzu ilə bağlı mövqeyinizi, məsələyə münasibətinizi bir - iki cümlədə bildirir, daha sonra tutduğunuz mövqeyi yazınızın əsas hissəsində bir neçə paraqrafda işıqlandırır və ya ətraflı şəkildə izah edirsiniz. Nəhayət, son paraqrafda - nəticədə siz qeyd etdiyiniz əsas məqamları, fikirləri yekunlaşdırmalısınız. Əlbəttə ki, bütün məqamları əhatə etməyə də bilərsiniz. Nəticə ilə əlaqəli tövsiyyə xarakterli paraqraf isə yazınızı müraciət edilən mövzu ilə bağlı gələcək fikirlərə yönəltmək, akademik yazı işinizin gələcəkdə daha fərqli aspektlərdə işlənməsi üçün önəmli rol oynayır.

Ümumiyyətlə, bir qayda olaraq, təhsil müəssisələrində yazılan akademik işlərdəki formatlara qısaca nəzər salsaq, aydın olur ki, onlar formal struktura riayət edirlər.

• Əgər siz akademik yazıda hər hansı bir arqument irəli sürürsünüzsə, fikrinizi mövzu üzrə yazı nəşr etdirmiş bir və ya bir neçə müəllifin mövqeyi ilə əlaqələndirərək əsaslandırmanız gözlənilir.

- Əslində, digər müəlliflərin işlərindən sitat gətirmək akademik yazının əsas şərtlərindən biridir, çünki bu, sizin mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyatı oxuduğunuzu, ideyaları anladığınızı, bu ideyalar və digər müxtəlif perspektivlərdən öz yazı işinizdə istifadə etdiyinizi göstərir.
- Akademik yazıda siz hər zaman orfoqrafiya qaydalarına, punktuasiyaya və qrammatik standartlara əməl etməlisiniz. Çünki dostunuzdan fərqli olaraq, oxucunuz böyük ehtimal ki, sizdən fərqli bir şəxsdir və sizin nəyə işarə etdiyinizi heç də hər zaman bilməyə bilər. Bu səbəbdən də, fikirlərinizi yazıda aydın ifadə etməiniz

çox önəmlidir. Düşüncənin ifadə olunmasında fikir aydınlığını qoruyub saxlamaq və ikimənallıqdan uzaq olmaq üçün punktuasiya, eyni zamanda qrammatik qaydalar akademik yazıda böyük önəm daşıyır.

Ənənəvi olaraq, akademik mövzular konkret və fiziki forması olmayan ideya və anlayışlar kimi mücərrəd məfhumlara əsaslanmışdır.

Bir sıra akademik mövzuların mücərrəd strukturuna baxmayaraq, siz yenə də konkret sözlərdən istifadə etməklə, mücərrəd ideyaları və onlar arasındakı münasibətləri izah edə bilərsiniz. Adətən, akademik yazı sizdən mücərrəd ifadələri və onların komponentlərini, onların digər mücərrəd ifadələrlə əlaqəsini aydın təsvir etməyi tələb edir. Hətta iqtisadiyyat, kompüter elmləri kimi praktik yönümlü fənlər belə, akademik öyrənmə və praktikada sizdən proses və hadisələrin təməlinə duran müxtəlif nəzəriyyələrə, anlayışlara və digər mücərrəd ideyalara baş vurmağınızı tələb edəcək.

Buna görə də, akademik yazının mahiyyəti də bir çox praktik və sosial yönümlü yazı işlərindən fərqlənir. Bu, ona görədir ki, akademik yazı tapşırıqları sizdən onların mahiyyətində duran, hadisələrin təməlinə yatan prinsip, nəzəriyyə və anlayışlara baxmağı tələb edir.

Akademik yazı öz qayda və təcrübələrini diqtə edən xüsusi bir yazı janrıdır.

1. Bu qayda və təcrübələr istifadə edilən ədəbiyyatlardan gətirilmiş sitatlarla dəstəklənən ideyaların təqdimatında müəyyən bir formal ardıcılıq və ya struktura əsaslanmağa kömək edə bilər.

2. Akademik yazıda punktuasiya, qrammatika və orfoqrafiyanın ənənəvi qaydalarına əməl edilir.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

3. Nəhayət, akademik yazı bir sıra digər şəxsi yazı formalarından fərqlidir, çünki o, təməl nəzəriyyələrlə bağlıdır, gündəlik həyatda idarəedici proseslərə və təcrübələrə səbəb olur.

- Akademik yazı işləri son dəqiqədə icra edilməli tapşırıqlar deyil.
- Onlar düşünmə və planlaşdırma tələb edir.
- Onlar sizə əsasən, ədəbiyyata əsaslanaraq və ondan istiqamət götürərək, öz rəylərinizi formalaşdırmağa imkan verir.
- Onlar həmçinin, sizdən öz fikirlərinizi aydın şəkildə təqdim edə biləcəyiniz arqumentlərə çevirməyi tələb edir.
- Eyni zamanda, onlar sizdən cümlələrinizin mümkün qədər aydın yazıldığına əmin olmağınızı tələb edir, çünki yazı dili asanlıqla yanlış anlaşılmaya səbəb ola bilər.

Yazı işləri sizə düşünmə, yazma və qiymətləndirmə bacarıqlarınızı gücləndirmək imkanı yaradır.

Akademik yazı yövlərinin quruluşu:

Ön hissə

- Titul vərəqi
- Mündəricat
- yazının strukturunu əks etdirir
- məntiqi ardıcılığı və problemin təhlilindəki bölgüləri göstərir
- yazıdakı fəsilləri və onlara aid hissələri əks etdirir
- Minnətdarlıq yazısı (akademik işin yazılmasında köməklik göstərən şəxslərə minnətdarlıq)
- Abstrakt
- Xülasə

- a) elmi yazı işinizdəki əsas fikir və tapıntıları çatdırır;
- b) onları qısa və yığcam şəkildə ifadə edir:

- tədqiqatın məqsədi və vəzifələri
- problemi
- tədqiqat metodu
- yeniliklər

Yazının əsas hissəsi

- Giriş

- Tədqiqatın məqsədi və obyektə haqqında ətraflı məlumat verir;

- Problemi və ya vəziyyəti təhlil edir;
- Mövcud tədqiqatları təhlil edir. Boşluqlar qeyd olunur;
- Tədqiqat sualı qeyd olunur;
- Tədqiqat metodu göstərilir;

- Tədqiqatın çətinliklərini və imkanlarını ifadə edir;
 - Lazım gəldikdə, mövzuya dair tarixi məlumat verilir.

- Fəsilələr - arqumentlər və əsaslandırma:

- Mövzu fəsillərə və yarım-fəsillərə bölünməlidir.
- Arqumentlərinizin məntiqi ardıcılığı gözlənilməlidir.
- Əsaslandırma olaraq cədvəl və diaqramlar qoyulmalı və izah edilməlidir.

- Hər bir cədvəl və ya diaqram nömrələnməlidir.

Yekun Hissə

- Nəticə və tövsiyələr
- Əsas hissədə təhlil olunan fikirlər ümumiləşdirilir.

Akademik Yazıya əlavələr

- Mənbələr - istifadə olunan resurslar, kitablar, məqalələr və s.

- Qoşmalar - əlavə statistik məlumat, qrafiklər, diaqramlar, xəritələr və s.

Akademik yazının quruluşu və planlaşdırılması

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Akademik yazının quruluşu dedikdə onun ilk səhifəsindən son səhifəsinədək tədqiqatın əsas hissələrinin, bölmələrinin, fəsilələrinin, yarım fəsilələrinin, bəndlərinin ardıcılığı, sistemliliyi başa düşülür.

Minnətdarlıq

Elmi işinizi nəşr etdirərkən, minnətdarlıq yazmaqla akademik işinizin yerinə yetirilməsində sizə kömək edən şəxslərə təşəkkür etmək imkanı qazanırsınız. Bunun üçün bir neçə detala diqqət yetirmək lazımdır:

- Siz təşəkkürünüzü adlar siyahısı formasında edə bilərsiniz.

Məs., mən Salayev Oktaya və Məmmədov Şahmurada , Tarverdiyeva Günelə təşəkkür etmək istərdim. Hər kəsə fərdi olaraq, şəxsi təşəkkür ünvanlamaq daha gözəl səslənə bilər. Məs., mən Salayev Oktaya ekspert məsləhətinə görə, Məmmədov Şahmurada təcrübə baxımından yardımına, Tarverdiyeva Günelə bütün iş prosesində mənə mənəvi dayaq olduğuna görə təşəkkür edirəm.

Bəzən isə, bir qisim insanların adlarını digərlərindən daha çox vurğulamamaq üçün sizə kömək etmiş şəxslərin adlarını minnətdarlıqda əlifba sırası ilə çəkmə bilərsiniz.

Ümumiyyətlə, minnətdarlıq yazarkən təşəkkürünüzü qısa sözlərlə ifadə etməyiniz və güclü emosiyalardan uzaq olmanız məsləhətlidir. Qeyd edək ki, elmi yazı işinizin minnətdarlıq hissəsində "mən, mənim, mənə ..." kimi sözlər, demək olar ki, həmişə işləndiyi halda, akademik yazının qalan hissəsində bu kimi şəxs əvəzliliklərindən istifadədən bir qayda olaraq, imtina edilir.

§ 17. İşgüzar kommunikasiyanın mədəniyyətlərarası özünəməxsusluğu

İnsanların müəyyən bir millətə, etnosa, sinfə, sosial qrupa, peşəkar birliyə və s. aidliyi sosial-mədəni müxtəlifliyi də meydana çıxarır ki, bu da ünsiyyət prosesində çətinliklər yarada bilər. Ünsiyyət quran insanlar eyni ailəyə, dövlətə, irqə, cinsə, yaşa, peşəyə mənsub olduqda, yəni uyğun sosial xarakteristikaya, sosial təcrübəyə malik olduqda, bu, ünsiyyət prosesi zamanı onların qarşılıqlı anlaşmasını kifayət qədər asanlaşdırır.

Əksinə, qarşılıqlı əlaqə quran şəxslər müxtəlif sosial xarakteristikalara və fərqli sosial təcrübəyə malikdirsə, onların qarşılıqlı anlaşması çətin ola bilər. Mədəni maneələr eyni bir məlumatın izahına da ciddi təsir göstərə bilər. Mədəni maneələr dil maneələrindən daha xoşagəlməzdir, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub insanların səhvləri asanlıqla bağışlanmış və həddindən artıq mənfə təəssürat yaradır.

Məsələn, bir sıra mədəniyyətlərin nümayəndələri üçün tanımadığın insana irad bildirmək, məsləhət vermək, başqalarının söhbətinə müdaxilə etmək, şəxsi problemlərlə başqalarını yükləmək, yad insanlara xahişlə müraciət etmək, başqalarının müzakirə etdiyi məsələ barədə öz fikrini bildirmək, səhvini düzəltmək, səhvi barədə izahat vermək, tanımadığı insana həddən artıq yaxınlaşmaq, əl ilə toxunmaq, qucaqlamaq və s. yolverilməz hal hesab olunur, neqativ reaksiya oyadır, münasibətlərin gələcək inkişafı üçün ciddi maneə ola bilər.

Belə hesab olunur ki, informasiyanın 80%-dən çoxunu biz bədən dili vasitəsilə ötürürük, bu səbəbdən də dünya

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

mədəniyyətlərində rast gəlinən, işgüzar ünsiyyətdə və ümumən cəmiyyətdə istifadə olunan davranış qaydalarını bilmək zəruridir. Ünsiyyət prosesində meydana çıxan biləcək anlaşılmazlıqların qarşısını almaq üçün bu davranış qaydalarına bələd olmaq vacibdir.

Məsələn, yaponlar salamlaşarkən bir-birinin əlini sıxırırlar, təzim edirlər; braziliyalılar dəvətə iki saat gecikə bilirlər; yunanlar danışarkən həmsöhbətinin düz gözünün içinə baxırlar, rədd cavabı verəndə, narazılıq bildirəndə başlarını sağa-sola deyil, yuxarı-aşağı hərəkət etdirirlər (bizdə bu, razılıq işarəsidir); fransızlar restoranda nahar edərkən yedikləri qabı çörəklə siyirirlər, şirin kökəni qəhvəyə batırıb isladaraq yeyirlər, tanış olmayan adamlarla əl verib görüşürlər; britaniyalılar nahar edərkən dərin boşqabı özlərindən əks tərəfə əyirlər, hətta yağışlı havada da qolf oynayırlar. Bu kimi davranış tərzləri ilə yanaşı, müxtəlif xalqların hissləri də fərqli şəkildə təzahür edir.

Yaponiyada və Finlandiyada öz fikirlərini başqalarına təlqin etmək nəzakətsizlik hesab olunur, bu ölkələrdə razılışma zamanı başı ilə fikri təsdiqləmək, sakit təbəssüm daha çox yerinə düşür, özündənrazı çıxışlardan və mübahisələrdən çəkinməyə üstünlük verilir. Əlbəttə ki, bu incəlikləri bilməklə bərabər, hörmət, anlayış, nəzakətlik, pozitiv əhval ruhiyyə multikultural iş adamının əsas resurslarıdır, bunlar bütün mədəniyyətlərdə yüksək qiymətləndirilir.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya ifadəsinin mənası göz önündədir: müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən insanların ünsiyyəti.

Reaktiv mədəniyyət tipində insanlar nəzakətliliyə və hörmətə çox əhəmiyyət verirlər. Bu mədəniyyətin nümayəndələrinə yaponlar, çinlilər, koreyalılar, tayvanlılar, sinqapurlular, türklər, finlər və b. aiddirlər. Onlar susaraq sakit şəkildə müsahiblərini dinləməyə üstünlük verirlər, məhz bu cəhətlərinə görə dünyada ən yaxşı dinləyici hesab olunurlar, qarşı tərəfin təkliflərinə ehtiyatla münasibət bildirirlər.

Onlar, demək olar ki, heç vaxt danışanın sözünü kəsmirlər, dinlədikdən sonra isə, cavab verməyə, müəyyən fikir bildirməyə tələsmirlər, danışanın məqsədini və gözləntilərini aydınlaşdırmağa çalışırlar.

Əlbəttə, milli mədəniyyətlər yalnız bu meyarlara görə deyil, bir sıra digər parametrlərinə görə də fərqlənirlər: insanların öz-özünə və ətrafdakılara, ətraf aləmə münasibəti; fərdiliyə, yaxud kollektivçiliyə tərəfdar olması; sosial, yaxud şəxsi məkan anlayışı; kişi və qadın cinsinə münasibət və s.

Misal üçün, azərbaycanlı ilə amerikalının öz-özünə və ətrafdakılara münasibəti məsələsində fərq özünü aşağıdakı şəkildə göstərir: amerikalı özünə qarşı pozitiv münasibət sərgiləyir, özünün üstün keyfiyyətlərini daim ortaya qoyur, özünün nə dərəcədə əhəmiyyətli biri olmasını vurğulayır, insanlar arasında öz problemləri barədə danışmır, “Necəsən?”, “Vəziyyət necədir?”, “İşlər necədir?” kimi suallara “Əla!”, “Çox yaxşı!”, “Möhtəşəm!” və s. cavablarını verir; azərbaycanlı isə konkret situasiya və şəxsi işləri barədə daha ehtiyatla danışır, eyni suallara “Babat”, “Belə də”, “Şükür Allaha”, “Yavaş-yavaş dolanırıq” və s. kimi cavablar verir.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Yad mədəniyyətə və onun nümayəndələrinə münasibətin altı tipi:

- 1.Mədəniyyət fərqlərinin inkar edilməsi;
- 2.Şəxsi mədəni üstünlüyünün müdafiə edilməsi;
- 3.Mədəniyyət fərqlərinin minimallaşdırılması;
- 4.Mədəniyyətlərarası fərqlərin mövcudluğunun qəbul edilməsi;
- 5.Yeni mədəniyyətə adaptasiya edilməsi;
- 6.Həm doğma, həm də yeni mədəniyyətə inteqrasiya edilməsi.

Birinci tip qavrama bütün insanların eyni dəyərləri bölüşdüyünə, eyni cür düşünməli və hərəkət etməli olduqlarına əminliyə əsaslanmışdır;

İkinci tip qavrama digər mədəniyyətlərin mövcudluğunu etiraf edir, lakin burada yad mədəniyyətin dəyərlərinin adət edilmiş həyat tərzinə, dünyagörüşünə təhlükə yaratması barədə möhkəm bir təsəvvür mövcuddur: “biz” yaxşıyıq, düzgünük, mədəniyik, “onlar” isə bizə tam əksdirlər;

Üçüncü tip qavrama yad mədəniyyətlərə aid dəyərlərin, davranış normalarının mövcudluğu ehtimalını etiraf etməklə və ümumi ortaq xüsusiyyətlərin axtarılması ilə xarakterizə olunur;

Dördüncü tip qavrama başqa mədəniyyəti bilmək, ona xoşməramlı münasibət bəsləmək, lakin yad şəraitə fəal şəkildə daxil olmamağı ilə fərqlənir;

Beşinci tip qavrama başqa mədəniyyətə xoş münasibətlə, onun normalarını və dəyərlərini qavramaqla, öz mədəniyyətinin identifikliyini qoruyub saxlayaraq yad mədəniyyətin də qaydaları ilə yaşamağı bacarmaq xüsusiyyətinə görə xarakterizə olunur;

Altıncı tip qavrama yad mədəniyyətin normalarını və dəyərlərini öz doğma dəyərləri kimi qəbul edən polikultural şəxsiyyətin münasibətidir.

Mədəniyyətlərarası əməkdaşlıq çərçivəsində kommunikasiya şifahi və yazılı nitq formasında özünü göstərir, əgər birbaşa ünsiyyətdə əks əlaqə mövcuddursa və həmsöhbətlər adresatın reaksiyasından asılı olaraq nitq davranışlarına düzəliş verə bilirlərsə, ünsiyyətin yazılı forması distant şəkildə, müəllifin fikirlərini təqdim edən məktub şəklində olur.

Mədəniyyətlərarası işgüzar kommunikasiyanın effektivliyi baxımından daha çox çətinlik mürəkkəb məktublarda üzə çıxır, onların başlıca kommunikativ məqsədi inandırmaqdır. Bu tip sənəd mətnlərində dəlillər olmalıdır, bunlar məktubun quruluşuna uyğun olaraq mikrobloklarda birləşməlidirlər.

Azərbaycan dilində tərtib olunmuş işgüzar məktublar əksər hallarda üç hissədən ibarət olur:

- giriş hissədə sənədin yazılmasının səbəbləri, motivləri;
- əsas hissədə məqsədin konkretləşdirilməsi, dəlillər, adresatın görməli olduğu işlər;
- nəticə hissədə etiket qaydalarına uyğun yekunlaşdırma qeyd olunur.

Bundan əlavə, işgüzar məktubun mətninin etiket çərçivəsinə salınması (nəzakətli ifadələrlə müraciət və xudahafizləmə) normaya çevrilmişdir.

Mədəniyyətlərarası işgüzar ünsiyyətin yazılı formasında mətnin əsas məqsədi yalnız vacib məlumatların ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalı, həm də adresatın milli-mədəni dünyagörüşünə uyğun gəlməlidir.

§ 18. İşgüzar görüşlərin təşkili və danışıq qaydaları.

İşgüzar danışıqların auditoriyası mövcud və ya potensial partnyorlardan, əməkdaşlardan, dövlət adamlarından ibarətdir. Bu auditoriya ilə kütləvi tədbirlər (prezentasiyalar, sərgilər) zamanı yaradılmış ünsiyyəti daha da dərinləşdirmək vacibdir. Bunun isə ən optimal üsulu xüsusi olaraq işgüzar görüşlər təşkil etməkdir.

Qədim filosoflardan tutmuş müasir psixoloqlara qədər yüzlərlə müəllif minlərlə əsər yazıb. Yunan filosofu Sokratın ehkamları bu gün etika kodeksinin əsasını təşkil edir:

- tərəflərin bərabərliyini və təkrarolunmazlığını qəbul etmək;
- istənilən məsələ üzrə fikir ayrılığına hörmətlə yanaşmaq;
- işgüzar görüş zamanı qarşılıqlı surətdə bir-birini zənginləşdirmək.

Cəmiyyəti, milləti öyrənmək çətin və vaxt aparan iş olsa da, mümkündür. Bunun üçün bədii, tarixi, elmi kitablar vasitəsilə xalqın mentalitetini öyrənmək, qəzetlər vasitəsilə cəmiyyətdə gedən prosesləri izləmək, nəhayət, sorğular keçirmək olar. Bundan sonra siz ictimai fikrin formalaşdırılması üzrə işə başlaya bilərsiniz.

İşgüzar görüşə gəlmiş şəxsin maliyyə və ailə vəziyyəti, vərdişləri barədə qabaqcadan müxtəlif mənbələrdən informasiya toplaya bilərsiniz. Lakin onu nəyə isə inandırmaq, sövq etmək, nədənsə daşındırmaq üçün bu, çox azdır.

Məhz göstərilən səbəbə görə demək olar ki, işgüzar görüşləri təşkil etmək və keçirmək ən mürəkkəb və çətin proqnozlaşdırılan sahələrdən biridir.

İşgüzar görüşü təşkil etməzdən əvvəl onun məqsədini aydın təsəvvür etmək lazımdır. Bu cür görüşlər sadəcə tanışlıq xatirinə də, konkret təklif irəli sürmək üçün də keçirilə bilər. İstənilən halda dəvət etdiyiniz şəxs görüşün məramı barədə əvvəlcədən ətraflı məlumatlandırılrsa, bu, danışıqların daha səmərəli olmasına kömək edər.

Görüş zamanı ortaya çıxacaq kommunikativ maneələr barədə də əvvəlcədən tədbir görmək pis olmaz. Belə maneələrin növləri:

Anlama maneəsi. Bu, o zaman baş verir ki, danışan şəxs öz fikrini dəqiq və aydın ifadələrlə çatdırma bilmir və qarşı tərəf onun nə istədiyini anlamır. Buraya təcrübəsiz tərcüməçi vasitəsilə danışıqlar zamanı yaranan anlaşılmazlıqları da əlavə etmək olar.

Sosial-mədəni maneə. Bu cür maneələr adətən müxtəlif millətlərin nümayəndələri və ya müxtəlif cinsə, peşəyə, yaş qrupuna məxsus şəxslər arasında danışıqlar zamanı baş verir.

Münasibətlər maneəsi. Sırf psixoloji fenomen olan bu maneə tərəf-müqabillər arasında etibarsızlıq, bir-birinə qarşı ikrah hissi yarananda ortaya çıxır.

Bir sıra psixoloqlar insanlar arasındakı ünsiyyət zamanı jestlərin xüsusi rolunu qeyd edirlər. Məsələn, A.Piz «Jestlərin dili. İşgüzar adamlar üçün vəsait» kitabında qeyd edir ki, kommunikasiya prosesində informasiyanın yalnız 7%-i sözlə çatdırılır. Onun 38%-i intonasiya və səsənin təməli ilə, 55% isə əllərin hərəkəti, sifətin mimikası və danışan şəxsin xarici görünüşü ilə ötürülür.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Bu cür dəqiq statistikaya skeptik yanaşanlar çoxdur. Bununla belə, danışıqlar zamanı intonasiyanın, mimikanın və xüsusilə jestlərin oynadığı rolu inkar etmək olmaz. Bu qeyri-verbal kommunikasiya üsulları təhtəşüür reaksiyanı əks etdirir və həmsöhbətə müəyyən psixoloji təsir göstərir. Əgər siz danışıq zamanı mimikanızı və jestlərinizi idarə edə bilərsinizsə, böyük üstünlük qazanmış olursunuz.

Bunun əksi olaraq, ifrat jestikulyasiya adətən natiqin söz ehtiyatının çatışmazlığına və onun nitqinin zəifliyinə dəlalət edir. Jestlər və intonasiya deyilən sözlərin emosional təsirini artırmalıdır, lakin bu, o zaman müsbət nəticə verir ki, həmsöhbətə xoş gəlsin, onun psixikasına təzyiq etməsin. Mimika isə deyilənlərə reaksiya verməyin ən yaxşı üsuludur.

Bütün bunlar, əlbəttə, nəzəriyyədir. Nəzəriyyəni isə bilmək lazımdır. Lakin onu da unutmaq olmaz ki, bəzən qeyri-standart danışıq və davranış tərzini (azacıq pəltəklilik, yüksək emosionallıq, ucadan gülmək), müəyyən formal etik normalara məhəl qoymamaq ətrafdakılara xoş təsir bağışlayır, çünki bunu edən şəxsin səmimiyyətdən və sadəliyindən xəbər verir.

İşgüzar danışıqlar haqqında deyilən fikirlərdən birini şərtsiz qəbul etmək olar: belə danışıqlar zamanı hiss, emosiya daim ağılın nəzarəti altında olmalıdır və əgər həmsöhbətiniz bu nəzarəti itiribsə, ona da kömək etmək lazımdır ki, öz emosiyalarını cilovlasın.

Bəzi «ağıllı» şəxslər belə hallarda yüngül istehza ilə qarşılarındakı həmsöhbət üzərində tam qələbə çalmaq istəyirlər. Lakin unutmaq lazım deyil ki, görüşünüzün məqsədi qələbə çalmaq deyil, razılığa gəlməkdir. Məğlub olmuş tərəf-müqabil heç vaxt sizin partnyorunuz və ya

dostunuz olmayacaq. Ona görə də özündən çıxmış həmsöhbəti buna bənzər sözlərlə sakitləşdirmək daha düzgün olar: «Müzakirə etdiyimiz məsələ ilə bağlı bizim fikirlərimiz üst-üstə düşə və ya haçalana bilər, lakin mən istəməzdim ki, söhbətimizi bu tonda davam etdirək»; «Əgər məsələnin bu cür qoyuluşu sizin heysiyyatınıza toxunursa, öz təklifinizi verin» və s.

Ümumiyyətlə, çalışmaq lazımdır ki, danışıqlar konfliktə gətirib çıxarmasın, lakin bəzi hallarda bundan qaçmaq olmur. Bir neçə qayda var ki, onlara əməl etməklə yaranmış münaqişənin həllini asanlaşdırmaq mümkündür:

- günahkar axtarmağa yox, həqiqəti üzə çıxarmağa çalışın;
- iş əsnasında baş vermiş konfliktə şəxsi konfliktə çevirmək olmaz, əks halda o, həll olunmayacaq;
- narazılığın səbəbini dəqiq ifadə etmək və qarşı tərəfə də eyni şeyi təklif etmək lazımdır - münaqişəni doğuran səbəbləri bilmək üçün bu vacibdir;
- eyni zamanda bir neçə ittiham irəli sürmək olmaz, yoxsa qarşı tərəfə elə gələ bilər ki, siz konfliktə həll etmək yox, sadəcə onu əzmək istəyirsiniz;
- günahkar və ya günahsız tərəf olmur, konflikt o zaman həll olunmağa başlayır ki, tərəflərdən hər biri öz günahlarını etiraf etməyə başlayır.

Çalışın ilk addımı özünüz atasınız — kiçik təqsirinizi etiraf etməklə qarşı tərəfi böyük günahı boynuna almağa təhrik edə bilərsiniz.

İşgüzar görüşün tərzindən də çox şey asılıdır. Bəzi şəxslər daha böyük təşkilatı təmsil etdiklərinə və ya cəmiyyətdə daha böyük nüfuz sahibi olduqlarına görə danışıqları avtoritar tərzdə keçirməyə çalışırlar ki, bu da

yolverilməzdir. İşgüzar danışıqlarda hamı özünü bərabərhüquqlu hesab etməlidir.

Danışıqların prosesi deyil, yalnız nəticəsi kimin daha yüksək pillədə durduğunu göstərə bilər.

Demokratik tərz hər kəsə öz fikrini açıq bildirməyə imkan verir, bu da danışıqların səmərəliliyi üçün vacibdir.

İşgüzar görüşlər qapalı şəraitdə keçirilir. Görüşlər təşkilatın həyatında xüsusilə mühüm rol oynaya bilər. Bu cür görüşlərin təşkili və keçirilməsi böyük məsuliyyət tələb edir və həmin prosesi bir neçə mərhələyə bölmək olar: hazırlıq mərhələsi, tanışlıq mərhələsi, müzakirə və qərar qəbul edilməsi mərhələsi. Bir çox hallarda görüşün müqəddəratı elə hazırlıq mərhələsində həll olunur. Buraya görüşdə müzakirə olunacaq məsələlərə dair sənədlər paketini hazırlamaq, görüşün iştirakçılarını müəyyənləşdirmək, onları qabaqcadan problemlə yaxından tanış etmək, görüş vaxtını və yerini razılaşdırmaq daxildir.

İşgüzar görüşün forması qarşıya qoyulan məqsəddən, iştirakçıların sayından, görüşün əhəmiyyətindən və sizin büdcənizdən asılıdır. Birgə nahar, şam və hətta səhər yeməyi də işgüzar görüşün formalarındandır. Bəzi iş adamları ən ciddi danışıqları nahar masası arxasında aparır və kontraktları da oradaca imzalamağa çalışır.

Bir təşkilatlar — ictimai birliklər, biznes assosiasiyaları, siyasi partiyalar dar dairədə keçirilən cari işgüzar görüşlərlə yanaşı, daha kütləvi tədbirlər — dəyirmi masalar, konfranslar formasında görüşlər də təşkil edirlər. Bu cür görüşlər mövzudan asılı olaraq (məsələn, hər hansı peşə etikası kodeksinin qəbul edilməsi, müəyyən

hadisəyə kollektiv münasibət bildirilməsi və b.) çox qızğın diskussiyalarla müşaiyət oluna və bir neçə gün çəkə bilər.

Belə tədbirlərin təşkili gərgin əmək tələb edir: görüşün ssenarisi, əsas çıxışlar və natiqlər qabaqcadan müəyyən olunur, hər bir iştirakçı lazımi informasiya materialları ilə təmin olunur. Bu qəbildən olan tədbirlər adətən mətbuat nümayəndələri üçün açıq olur.

Uzun çəkən görüşlərdə ən böyük problemlərdən biri dəvət olunanların tədbirin sonuna qədər iştirakını təmin etməkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür tədbirlərin iştirakçıları, hansı sahədə çalışmalarından asılı olmayaraq, iş adamları olurlar və həmişə vaxt darlığı hiss edirlər. Ona görə də tədbiri təşkil edərkən bir neçə məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

İştirakçıları müəyyən edərkən çalışmaq lazımdır ki, seçilmiş mövzu həm onların məşğul olduğu işlə bağlı, həm də maraqlı olsun.

Natiqləri təyin edərkən əvvəlcədən onların çıxışlarının tezisləri ilə tanış olmaq lazımdır. Çıxışlar darıxdırıcı və uzun olmamalıdır. Yaxşı olar ki, onlar auditoriya ilə dialoq şəklində qurulsun.

Konfransın aparıcısı maraqlı və yumor hissinə malik şəxs olmalıdır.

Müzakirələr zamanı heç bir iştirakçı diqqətdən kənar qalmamalıdır. Passiv iştirakçılara xüsusilə tez-tez müraciət olunduqda onlar fəallaşirlar.

Belə tədbirləri keçirənlər öz təşkilatlarının təbliği üçün geniş imkanlar qazanırlar. Görüş zamanı onlar özləri haqqında reklam-informasiya materialları paylaya, sənədli film nümayiş etdirə bilərlər.

§ 19. Ümummilli lider Heydər Əliyev və onun natiqlik məharəti

Dünyada gözəl nitqi, yüksək natiqlik məharəti, möhkəm məntiqi ilə seçilən çox görkəmli şəxsiyyətlər olmuşdur - natiqlik sənəti, ritorika, üslubiyyat və s. kimi elmlər məhz bu cür şəxsiyyətlərin təcrübəsini öyrənmək, ümumiləşdirmək sayəsində təşəkkül tapıb formalaşmışdır.

Dünyanın böyük natiqlərinin hər birinin özünəməxsus üslubu, manerası olsa da, onları tarixən iki böyük məktəbdə birləşdirmək mümkündür:

- Şərq məktəbi
- Qərb məktəbi.

Azərbaycan natiqliyi XIX əsrə qədər Şərq məktəbinin üzvi tərkib hissəsi olsa da, xalqın mentalitetinin, xarakterinin, temperamentinin təsiri altında bir qədər də Qərbə meyil etmişdir. XIX əsrdə həmin meyil daha da güclənmişdir və XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın böyük natiqlərinin nitq təcrübəsində Şərq və Qərb məktəbinin birləşdiyi müşahidə edilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin natiqliyi də öz tipologiyası etibarilə Şərq və Qərb natiqlik məktəblərinin qarşılıqlı əlaqə və vəhdətinə əsaslanır.

Lakin açıq demək lazımdır ki, indiyə qədər Azərbaycanda öz məntiqinin mükəmməlliyinə, nitqinin əzəmətinə, ümumən natiqlik məharətinə görə onunla müqayisə ediləcək ikinci bir şəxsiyyət olmamışdır.

H.Əliyevin natiqlik məharətini, gözəl danışıq qabiliyyətini, fikrimizcə, aşağıdakı səbəblər şərtləndirir:

- 1) bir insan kimi şəxsi, fərdi, təbii istedadı;

2) daim öz üzərində işləməsi, ətrafında, dünyada baş verən hadisələrə, onların səbəblərinə, nəticələrinə maraq göstərməsi, diqqətcilliyi;

3) dərinə yiyələndiyi ana dilinə məhəbbəti, bu dildən mənəvi zövq duyması, böyük ilham alması;

4) mənsub olduğu xalqı ürəkdən sevməsi, onun tarixini, mentalitetini, mədəniyyətini və s. dərinə bilməsi və bütün bunların ən mükəmməl səviyyədə daşıyıcısı olması;

5) mürəkkəb tarixi dövrdə, Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət quruculuğu mərhələsində millət, xalq, milli dövlətçilik üçün hamıdan artıq məsuliyyət duyması və əsaslandırılmış, real, dünyəvi metodlarla böyük mücadiləyə girməsi və s.

H.Əliyevin natiqlik məharəti - Azərbaycan xalqının milli sərvətidir; onun bu sahədəki istedadı hərtərəfli araşdırılmalı, öyrənilməli, Azərbaycan, ümumtürk və dünya natiqlik sənəti tarixində layiqli yerini tutmalıdır. Bunun üçün dahi natiqin nitq, çıxış, bəyanat və müsahibələri dəqiqliklə təhlil olunub, onların sənətkarlığı, maneraları, poetikası analiz edilməlidir. Lakin bu, çox böyük, çətin bir işdir.

Heydər Əliyevin fəaliyyət sahəsi o qədər genişdir ki, onu hər hansı məqalədə, kitabda, dərslikdə, dərs vəsaitində, monoqrafiyada əhatə etmək mümkün deyildir. Ona görə də bütün idarələrdə, müəssisələrdə, əmək kollektivlərində, xüsusən də gənc nəslin təlim- tərbiyə aldığı tədris müəssisələrində bu işə hamılıqla qoşulmaq lazımdır.

Məlumdur ki, zəmanəmizin görkəmli ictimai, siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında respublika rəhbərliyinə qayıdışı Azərbaycanın tarixində

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Azərbaycan dövlətçiliyinin düşmənlərinə, səriştəsiz müxalifətçilərə, siyasi liberallara və s. qarşı onun apardığı gərgin mübarizə böyük şəxsiyyətin xarakterinin açılması üçün də geniş meydan verdi - onun xalqı birliyə, azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağıran məzmunlu çıxışları, bəyanatları, müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələr və s. dahi dövlət xadiminin natiqlik məharətini bir daha ortaya çıxartdı.

H.Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 15 iyun 1993-cü il tarixli iclasındakı tarixi çıxışı həm öz məzmun-mündəricəsinə, həm struktur-məntiqinə, həm də ifadə-üslubuna görə diqqəti cəlb edir. Bu çıxışda ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün xalqına müraciət edən, millətini həqiqətə inandıran, ona düz yol göstərən bir sərkərdənin ağılı, iradəsi, emosiyası əks olunmuşdur. Bizim fikrimizcə, haqqında söhbət gedən çıxış böyük M.K.Atatürkün məlum çıxışları qədər böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir, daim öyrənilməyə, həm siyasi, həm də filoloji baxımdan hər bir yeni nəslin, dövrün marağına uyğun araşdırılmağa layiqdir.

Çıxış mövcud siyasi nitq normalarına uyğun bir formada başlayır: «Hörmətli millət vəkilləri, hörmətli prezident! Mənə bu gün böyük etimad göstərildiyinə görə Milli Məclisin üzvlərinə, Azərbaycan Ali Sovetinə minnətdarlığımı bildirirəm və sizi əmin edirəm ki, bütün imkanlardan istifadə edib bu böyük vəzifəni, ağır bir yükü aparmağa çalışacağam və bu vəzifənin ləyaqətlə yerinə yetirilməsinə səy edəcəyəm.

Bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikasının bugünkü ağır, mürəkkəb və gərgin vəziyyətini tam

məsuliyyətlə dərk edirəm. Bu vəzifəni üzərimə götürərək öz vəzifəmi anlayıram və bunların hamısını rəhbər tutaraq əlimdən gələni edəcəyəm» H.Əliyev sonra demişdi: «Mən burada böyük bir nitq söyləmək niyyətində deyiləm. Yalnız bir neçə kəlmə mütləq deməliyəm. Ali Sovetin sədri kimi Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyəti olan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini qorumağı, möhkəmləndirməyi, inkişaf etdirməyi özüm üçün ən əsas vəzifələrdən biri hesab edirəm.

Yüksək əqidəlilik, böyük inam, öz gücünə əminlik ifadə edən bu çıxışın intonasiyasında bir bəyanat ruhu vardır. Görkəmli ictimai-siyasi xadim vəziyyəti düzgün qiymətləndirərək, qarşıda hansı mühüm vəzifələrin durduğunu və bu mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gəlməyin mümkünlüyünü böyük məharətlə şərh edib Milli Məclisin üzvlərini (və ümumən Azərbaycan xalqını) inandırır ki, xalqı (və milli dövlətçiliyi) böhrandan ancaq o çıxara bilər.

Beləliklə, həmin çıxışda natiqin qarşısında duran mühüm məsələlərdən birincisi, vəziyyətin nə yerdə olduğunu izah etmək, ikincisi, həmin vəziyyətdən çıxış yollarını göstərmək, üçüncüsü isə, səriştəli, qabil, hərtərəfli fəaliyyət göstərmək imkanlarına malik rəhbərə ehtiyac olduğunu anlatmaqdır...

H.Əliyev həmin məsələlərdən həm ayrı-ayrılıqda, həm də kompleks halında, üzvi vəhdətdə bəhs edir və mövqeyini daha aydın ifadə etmək üçün konkret vəzifələr, görüləsi işlər, hadisələr üzərində dayanır.

Göründüyü kimi, natiq «Respublikanın qarşısında çox böyük və ağır vəzifələr durur» hökmündən sonra yadda qalmaq, şüurlara aydın şəkildə çatmaq, emosiyalara təsir

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

etmək üçün kiçik həcmli hökm-cümlələrə müraciət edir və hər bir cümlə feilin vacib forması ilə ifadə olunmuş xəbərlə bitir: qaytarılmalıdır, təmin olunmalıdır, qurtarmalıdır, sülh yaranmalıdır, diqqət mərkəzində olmalıdır.

H.Əliyevin natiqlik fəaliyyəti-üslubu, danışiq-nitq sənətkarlığının bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

Hansı mövzuda məruzə və ya çıxış edirsə, yaxud söhbət-fikir mübadiləsi aparırsa, fərqi yoxdur, H.Əliyevin həmişə mövzuya dərindən, yüksək professional səviyyədə bələd olduğu üzə çıxır. Konstitusiyə komissiyasının iclasından tutmuş yazıçılar, sənət adamları ilə görüşlərə qədər ən müxtəlif yığıncaqlarda Azərbaycan rəhbəri özünü həmişə olduqca sərbəst, olduqca hazırlıqlı və olduqca peşəkarcasına aparır.

H.Əliyev hər hansı mövzuda məruzə, çıxış, yaxud söhbətə daim hazır olur dedikdə, həmin hazırlığın aşağıdakı məqamları fərqləndirilməlidir:

- a) əvvəlcədən qazanılmış təcrübə;
- b) məruzə, çıxış, yaxud söhbət ərəfəsində mütəxəssislərlə məsləhətləşmə - bilavasitə hazırlıq.

H.Əliyev, bir qayda olaraq, xalq arasında deyildiyi kimi, «özündən danışır» - onun nitqində yazı dilinin yorucu təsiri yoxdur, zəngin improvizasiya imkanlarına malik şifahi danışığın canlı təzahürü diqqəti yayınmağa qoymur.

Şifahilik, fikrin bilavasitə ifadəsi, situasiyanın, məqamın nəzərə alınması, aktiv polemika, fikir mübadiləsinə meyillilik H.Əliyevin natiqlik üslubunun əsas əlamətləridir. H.Əliyevin natiqlik üslubundakı

şifahilik, yazıdan ümumiyyətlə imtina etmək, aşağıdakılarla şərtlənir:

- haqqında danışmalı, yaxud məruzə eləməli olduğu problemə və ya problemlərə dərinlən bələdlilik (bu bir həqiqətdir ki, vaxtilə partiya, dövlət və ictimai təşkilatların bir sıra rəhbərləri o qədər də bələd olmadıqları məsələlərdən ya tamamilə sxematik bir şəkildə danışır, ya da əvvəlcədən başqalarının hazırladıqları mətni, demək olar ki, mexaniki şəkildə oxuyurdular, lakin H.Əliyev elə o zamanlar da özünəməxsus analitik təkəkkürdən, natiqlik istedadından gələn ehtirasla bu işə çox ciddi şəkildə yanaşırdı);
- güclü ümumiləşdirmə qabiliyyəti, dərin məntiq, analitik təkəkkür;
- hadisələrə, proseslərə, cari gedişat vaxtında reaksiyavermə istedadı;
- auditoriya ilə, cəmiyyətlə ünsiyyətə girmə, məsləhətləşmə, mürəkkəb problemləri kollegial surətdə həlletmə bacarığı;
- ana dilinin lüğət tərkibinə, sintaktik ifadə imkanlarına, stilistik potensiyasına dərinlən bələdlilik və s.

§ 20. Azərbaycan dövlət dili haqqında qərarlar, fərmanlar və qanunlar.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi, qorunması və inkişafı ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Sovet hakimiyyəti dövründə, xüsusən də 20-ci, 30-cu, 40-cı, 50-ci, hətta 60-cı illərdə əhalisinin əksəriyyətinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına baxmayaraq, respublikamızda Azərbaycan dili hakim bir dil deyildi. Ana dilimizin inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsi qeyri-mümkün idi və dövlət tərəfindən bu məqsədlə hər hansı bir tədbir də görülmürdü.

70-ci illərin ortalarından başlayaraq SSRİ-ni təşkil edən respublikaların ictimai-siyasi həyatında dil məsələsi yenidən gündəmə gətirildi. SSRİ Konstitusiyasının qəbulundan sonra milli dillərin sıxışdırılması prosesi daha da gücləndirildi.

Rus dilinin hüquqlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar “vahid dil” siyasəti daha geniş şəkildə təbliğ olunurdu. Belə bir şəraitdə ana dili məsələsinin təbliği ilə məşğul olmaq çox riskli və qorxulu idi. Dil məsələsini qabardanlar Sibirə sürgün olunurdu. Hətta milli respublikaların rəhbərləri də ana dili məsələsini gündəmə gətirməkdə aciz idilər. Çünki bu, onlardan ötrü tale məsələsi ola bilərdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, o vaxt Azərbaycan Respublikasının rəhbəri olan Heydər Əliyev dil məsələsində öz mövqeyini çox cəsarətlə, qətiyyətlə bildirmişdir. Böyük tarixi şəxsiyyət SSRİ Konstitusiyası haqqında danışıarkən öz nitqində xüsusi olaraq

vurğulamışdır ki, Konstitusiyaya vətəndaşlara təhsil hüququ vermişdir. Bu hüquq ana dilində oxumaq imkanı ilə təmin olunur. Bu, əslində ana dilinin dövlət dili statusunu qorumaq məqsədi güdürdü.

SSRİ Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra müttəfiq respublikaların Konstitusiyaya layihəsi dərc olunaraq ümumxalq müzakirəsinə verildi. Bu layihədə Azərbaycan dilinin hansı status daşması məsələsi öz əksini tapmamışdı. Kommunist ideologiyasının hökmranlıq etdiyi o dövrdə əhalinin iştirakı ilə keçirilən müzakirələr formal xarakter daşıyırdı. Buna baxmayaraq, milli ruhlu ziyalılar layihəyə Azərbaycan dilinin salınmamasından narazılıqlarını bildirmişdilər. Yenə də respublikamızın rəhbəri Heydər Əliyev həyatını riskə qoyaraq Konstitusiyaya layihəsinə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə salınmasına çalışırdı.

Lakin Moskvadakı rəhbər xadimlər müxtəlif bəhanələr gətirərək bunun qarşısını alırdılar. Xalqını, millətini böyük məhəbbətlə sevən ulu öndər isə inadından əl çəkmirdi. Öz məqsədinə çatmaq üçün fəaliyyətini israrla davam etdirirdi. Ulu öndər yaranmış ağır vəziyyətdə SSRİ-nin o vaxtkı rəhbəri L. İ. Brejnevle danışdıqdan sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun Konstitusiyaya salınması məsələsini, nəhayət, birdəfəlik həll edir. Ümumxalq müzakirəsinə verilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya layihəsinin 73-cü maddəsinə belə bir təklif olundu: “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”.

Nəticədə Azərbaycan Konstitusiyası böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin təklif etdiyi şəkildə qəbul olundu və Azərbaycan dili dövlət dili statusu aldı.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin xalq qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən biridir.

Ulu öndər bununla gələcək müstəqil dövlətçiliyin milli atributlarından birini məharətlə qorudu. Bundan sonra isə ana dilimizin inkişafı və qorunması sahəsində mühüm əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail oldu. Hələ Kommunist ideologiyasının hökmranlıq etdiyi dövrdə ulu öndər deyirdi: “Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir”.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsi istiqamətində müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Azərbaycanda dilçi alimlərə yüksək diqqət və qayğı göstərilməsi, milli dildə nəşr edilən kitabların tirajlarının çoxaldılması və digər tədbirlər ana dilinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədini daşıyırdı. Ana dilimizə göstərilən bu qayğı və dövlət başçımızın fədakarlığı nəticəsində xalqımızın milli ruhu getdikcə yüksəlir, özünə inam artır və müstəqillik düşüncələri daha da güclənirdi. Azərbaycan dilinin inkişafı isə daim diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra hakimiyyətə gələn naşı və səriştəsiz şəxslərin idarəetmədəki təcrübəsizliyi müstəqilliyimizi uçuruma aparır, ölkəni məhvə sürükləyirdi. AXC-Müsavat hakimiyyəti dövründə bu uçurum özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verdi. Onlar heç bir məntiqi əsasa söykənmədən dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini və “türk dili” adlandırılmasını təklif edirdilər. Bununla da Azərbaycanı bir dövlət, xalq kimi xəritədən birdəfəlik

silməyə çalışırdılar. Uzun mübahisələrdən sonra AXC-Müsavat hakimiyyəti xalqın rəyini nəzərə almadan, referendum keçirmədən 1992-ci ilin dekabrında “Dövlət dili haqqında” Qanunu “müzakirə” edərək Azərbaycanda dövlət dilinin “Türk dili” olması barədə qərar qəbul etdi. Hətta təcili olaraq ana dili dərsliklərini “Türk dili” adlı dərsliklərlə əvəzləyərək çapını da həyata keçirdilər.

Konstitusiyanın hər hansı maddəsinin dəyişdirilməsi barədə qərar isə müvafiq qanunvericiliyə görə üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilməli idi. 1992-ci ildə Milli Məclisin dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı qərarının qəbulu zamanı iclasda bu tələb kobud surətdə pozulmuşdu. Dövlət idarəçiliyində zəngin təcrübəsi olan ulu öndər Heydər Əliyev də sonralar bu məsələyə münasibət bildirərkən Milli Məclisin qəbul etdiyi bu qərarı kəskin pisləyərək demişdir: “Bu böyüklükdə tarixi bir qərar Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan 26 nəfər tərəfindən qəbul olunubdur. Burada da böyük bir səhv buraxılıbdır”.

Xalqın təkidli tələbi və xahişi ilə 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənələrimizin, milliliyimizin inkişafı məsələsini diqqətdə saxladı. Azərbaycan dilinin işlənməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi önəm yetirən ümummilli lider ana dilimizi — Azərbaycan dilini özümüzə qaytardı.

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hazırlanarkən dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı müxtəlif təkliflər olundu və onların çox böyük əksəriyyəti ana dilimizin Azərbaycan

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

dili adlandırılması təklifini dəstəklədi. Müzakirələrin nəticəsi olaraq 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapdı. Bundan sonra ana dilimizin inkişafı və qorunması işi daha da gücləndirildi. Bir-birinin ardınca fərmanlar imzalandı, qanunlar qəbul edildi.

Ulu öndər Heydər Əliyev şəxsən özü Azərbaycan dilinin qorunmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. 2001-ci ilin iyunun 18-də böyük dahi şəxsiyyət “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzaladı. Tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu sənəd dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynadı.

Həmin fərmanda Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması da nəzərdə tutulurdu. Dünyanın heç bir dövlətində analoqu olmayan belə bir qurumun yaradılması ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha səmərəli şəkildə nəzarət etmək və bu prosesi ümummilli maraqlar kontekstində tənzimləmək məqsədi daşıyırdı.

2001-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Prezidenti yeni fərman — “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” mühüm bir sənəd imzaladı. Həmin fərmanda deyilir: “On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikası Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı

mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi qeyd edilsin.

Müstəqilliyimizin ilk ilində — 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olunsa da, bu qərar kağız üzərində qalmışdı. Yalnız ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fərmanından sonra ana dilimizin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə stimül verildi. Məhz bundan sonra respublikada bütün yazılı sənədləşmələr latın qrafikası ilə aparıldı. Artıq latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası beynəlxalq aləmə daha da yaxınlaşıb.

Ulu öndərin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamları da öz ictimai-tarixi əhəmiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilir. Həmin fərmanlara uyğun olaraq 2004-cü ildə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərə tutulan əsərlərin siyahısı hazırlanmış və çap olunmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizə, elmin və mədəniyyətin inkişafına böyük diqqət yetirdiyini bir daha təsdiqlədi.

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

dil siyasəti ilə bağlıdır. Ulu öndərin “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi sox sevir və bu dildə danışmağım la fəxr edirəm” müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbət və hər bir soydaşımız üçün örnəkdir.

Bütün sahələrdə ulu öndərin siyasətini ləyaqətlə davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin ana dilinin dövlət dili kimi işləkliyi üçün göstərdiyi siyasi, milli iradə, gördüyü məqsədyönlü işlər də Azərbaycan dilinin geniş şəkildə tətbiqinə və beynəlxalq səviyyədə nüfuzunun yüksəlməsinə xidmət edir.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”, 2004-cü il yanvarın 14-də “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”, eləcə də, 2007-ci il dekabrın 30-da “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” sərəncamları ana dilinin həyatımızın bütün sahələrində işləkliyini gerçəkləşdirmişdir.

Bu baxımdan ölkə Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” Azərbaycan dilinə olan dövlət qayğısının növbəti nümunəsidir.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin bu gün apardığı uğurlu dil siyasəti ulu öndərimizin vaxtilə söylədiyi bu dahiyənə mülahizələrdən qaynaqlanır: “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi

köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm”.

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin formalaşdırdığı dil siyasəti ilə bağlıdır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev bu siyasəti uğurla davam etdirir. Bütün bunlar ana dilimizin qorunması və zənginləşdirilməsi işinin mötəbər siyasi-hüquqi təminatıdır.

Azərbaycan dili haqqında aşağıdakı qanun və fərmanlar verilmişdir:

- Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında (27 iyun 1918-ci)
- Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı (28 avqust 1918-ci il)
- Sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında Azərbaycan İnkilab Komitəsinin Əmri (8 fevral 1921-ci il)
- Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında (27 iyun 1924-cü il)
- Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Qanun (25 avqust 1956-cı il)

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

- Yeni Azərbaycan əlifbası layihəsinin hazırlanması haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Qərarı (2 fevral 1991-ci il)
- "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi qaydası barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Qərarı (25 dekabr 1991-ci il)
- Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (22 dekabr 1992-ci il)
- "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı (22 dekabr 1992-ci il)
- "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (18 iyun 2001-ci il)
- "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (9 avqust 2001-ci il)
- Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30 sentyabr 2002-ci il)
- "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (2 yanvar 2003-cü il)
- "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (5 avqust 2004-cü il)

§ 21. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları

Azərbaycan mənşəli sözlərin yazılışı

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki Azərbaycan mənşəli sözlər, əsasən, tələffüz edildiyi kimi yazılır: addım, dəniz, gəlin, günəş, qoşun, oğul, qaranquş və s. Son səsi [x], bəzən də [ğ] kimi tələffüz olunan Azərbaycan mənşəli sözlər q hərfi ilə yazılır: ayaq, barmaq, bulaq, dayanacaq, qatıq, qonaq, qorxaq və s. Bu qəbildən olan sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda q~ğ əvəzlənməsi baş verir: otağa, bulağın, qonağımız və s.

Son səsi [x'] kimi tələffüz olunan çoxhecalı Azərbaycan mənşəli sözlər k hərfi ilə yazılır: bilək, birlik, külək, ürək, üzərlik, üzük və s. Bu qəbildən olan sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda k~y əvəzlənməsi baş verir: biləyi, birliyimiz, ürəyim, üzüyün və s. Qeyd. Son səsi [k] kimi tələffüz olunan alınma sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda heç bir dəyişiklik baş vermir: əmlak – əmlaka, iştirak – iştirakımız, şərik – şəriki və s.

Son səsi [t], bəzən də [d] kimi tələffüz olunan çoxhecalı Azərbaycan mənşəli sözlər d hərfi ilə yazılır: bulud, palıd, söyüd və s.

Son səsi [ç], bəzən də [c] kimi tələffüz olunan sözlər c hərfi ilə yazılır: qılınc, ülgüc, kərpic və s.

Alınma sözlərdə saitlərin yazılışı

Tərkibində o hərfi olan alınma sözlər [a] və ya [o] ilə tələffüz edilməsindən asılı olmayaraq, o ilə yazılır: avtomat, kollec, kollektiv, laborant, Moskva, motor,

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

obyekt, Odessa, poema, poeziya, problem, professor, solist, velosiped və s.

İkinci hecasındakı saiti [i], bəzən də [ü] kimi tələffüz olunan ərəb mənşəli sözlər tarixi-ənənəvi prinsipə əsasən i ilə yazılır: külli, müdir, müdrik, müflis, müxbir, müxlis, münbit, münsif, mürid, mürşid, müsibət və s. Qeyd. Mühüm, müşkül və üfük sözlərindəki ikinci heca ü hərfi ilə yazılır.

Mənbə dildə [u] saitli alınma sözlər ü hərfi ilə yazılır: bülleten, büro, jüri, karbürator, kompüter, paraşüt, süjet, şlüz və s.

Mənbə dildə a hərfi ilə bitən alınma sözlər iki cür yazılır:

Aksiom, anket, aptek, atmosfer, diaqram, diaspor, fabrik, fonem, kaset, kayut, konfet, kontor, qəzet, qrafem, qravür, leksem, lent, maşın, perspektiv, planet, proqram, pyes, reklam, rezin, sistem, sistern, sitat, teorem, vitrin və s. kimi sözlərin sonunda a hərfi yazılmır; Mənbə dildə tərkibində qoşa b, p, n və m samitləri olan aşağıdakı sözlərin sonunda a ilə yanaşı, qoşa samitlərdən biri də atılır: abreviatur, qrup, ton, diaqram, stenoqram və s.

Botanika, doktrina, forma, kamera, qrammatika, norma, poetika, poeziya, respublika, taktika və s. kimi sözlərin sonunda a yazılır.

Mənbə dildə birhecalı sözlər iki cür yazılır:

İki saitlə yazılanlar: cisim, eyib, ətir, feil, fəsil, fikir, heyif, isim, izin, qəbir, qədir, qisim, meyil, nəsil, ömür, səbir, sətir, sinif, şeir, şəkil, zəhin və s.

Bir saitlə yazılanlar: cəbr, əmr, həbs, həsr, hökm, hüsn, hüzn, kəsr, qəbz, qəhr, qəsr, nəbz, nəfs, nəsr, sehr, sədr, üzr, üzv, zülm və s.

Alınma sözlərdə samitlərin yazılışı

Rus dilində tərkibində ı hərfi olan alınma sözlərin yazılışında aşağıdakı qaydalar əsas götürülür:

Ümumi isimlər s hərfi ilə yazılır: aseton, dosent, konsert, lisey, kulminasiya, aksiya, sement, sirk və s.; Qeyd. Metso, vitse morfemləri və blits, ratsiya və s. sözlər istisnadır.

H samiti ilə başlanan alınma sözlər h ilə yazılır: Haaqa, Hamburq, harmoniya, Havana, Hegel, hektar, Heyne, hidrogen, hippodrom, hospital, humanizm və s.

Birinci və ikinci hecasındakı samiti həm [m], həm də [n] kimi tələffüz olunan alınma sözlər n ilə yazılır: anbar, günbəz, İstanbul, qənbər, sünbül, şənbə, tənbel, zanbaq, zənbil və s

-iy, -skiy ilə bitən xüsusi isimlərin sonundakı y yazılmır: Qordlevski, Qorki, Mayakovski, Yaroslavski və s.

Kimyəvi element adları əslinə uyğun olaraq yazılır: kalium, maqnezium, natrium və s.

Əsli [c] samitli alınma sözlər c ilə də yazılır: Cek London, cemper, Siciliya və s.

Əsli [q] samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda g ilə yazılır: biologiya, dialektologiya, general, genezis, geologiya, gigiyena, etimologiya, gitara və s.

Əsli w samitli alınma sözlər v hərfi ilə yazılır: veb-sayt, Vilyam, vörd və s

Son səsi [k'] kimi tələffüz olunan bir qrup alınma sözlər q hərfi ilə yazılır: filoloq, ittifaq, müstəntiq, natiq, şəfəq, üfük, vərəq və s. Bu qəbildən olan sözlərin sonuna saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda, yazıda heç bir dəyişiklik baş vermir: filoloqa, şəfəqi, üfükə və s.

Qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılışı

Kökündə eynicinsli qoşa və müxtəlifcinsli sait işlənən alınma sözlər qoşa saitlə yazılır: ailə, bədi, camaat, əcaib, əmtəə, ideal, maaş, müalicə, okean, saat, stadion, zəif və s.

Hecalarından biri [p] samiti ilə bitən, sonrakı hecasının ilk samiti [b² kimi tələffüz olunan sözlər qoşa p ilə yazılır: guppultu, hoppanmaq, şappıltı, tappıltı, toppuz və s.

Hecalarından biri [k] samiti ilə bitən, sonrakı hecasının ilk samiti [g² kimi tələffüz olunan sözlər qoşa k ilə yazılır: mürəkkəb, mütəkkə, səkkiz və s.

Hecalarından biri [t] samiti ilə bitən, sonrakı hecasının ilk samiti [d² kimi tələffüz olunan sözlər qoşa t ilə yazılır: əlbəttə, həтта, Səttar və s.

Hecalarından biri [k'] samiti ilə bitən, sonrakı hecasının ilk samiti [q² kimi tələffüz olunan sözlər qoşa q ilə yazılır: diqqət, doqquz, nəqqaş, saqqal və s.

Mənbə dildə tərkibində qq, ll, mm, pp, tt samitləri olan Avropa mənşəli aşağıdakı alınma sözlər (apellyasiya sözü istisnadır) bir samitlə yazılır: aqlütinativ, paralel, teleqram, aparat, vat və s.

Təkhəcalı sözlərin sonunda qoşa samitin hər ikisi yazılır: fənn, haqq, hiss, xətt, küll, rədd, sirr, zənn, zidd və s. Belə sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırıqda, qoşa samitlərdən biri düşür: fənn – fənlər, haqq – haqsız, xətt – xətdən, sirr – sirlər və s. Qeyd. Hiss və küll sözləri istisnadır. Hiss sözünə yalnız -siz şəkilçisi artırıqda, kökdəki s samitlərindən biri ixtisar olunur.

Mənbə dildə qoşa samitlə bitən iki və ya çoxhecalı sözlər bir samitlə yazılır: hüsxnət, kilovat, mühüm, rəsmxət və s.

Söz ortasında qoşa s samiti olan aşağıdakı alınma sözlər bir s ilə yazılır: aksesuar, kaset, masaj, pasaj, şose.

Söz sonunda qoşa s samitli aşağıdakı alınma sözlər bir s ilə yazılır: ekspres, konqres, kros, bras, stres və s. Qeyd. Press (mətbuat) sözü istisnadır.

Şəkilçilərin yazılışı.

Tərkibində a-, anti-, ba-, bi-, na-, pre- ön şəkilçiləri olan sözlər bitişik yazılır: anormal, antivirus, baməzə, bisavad, nalayiq, prepozisiya və s. Qeyd. Anti şəkilçisindən sonra xüsusi isim gəldikdə, defis işarəsi qoyulur: anti-Azərbaycan, anti-Rusiya və s.

Sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakı üç qaydaya əsasən yazılır:

Ahəng qanununa tabe olmayan və bir cür yazılan şəkilçilər: -i şəkilçisi: samitlə bitən sözlərdə -i; cənubi, daxili, elmi, həyati, Naxçıvani, şimali, Şirvani, tarixi və s. saitlə bitən sözlərdə isə şəkilçinin əvvəlinə v samiti artırılır: ailəvi, dairəvi, Gəncəvi, kütləvi və s.; -vari şəkilçisi: buynuzvari, qalxanvari, üzükvari, yüngülvari və s.; -keş şəkilçisi: qayğıkeş, zəhmətkeş, cəfakeş; -daş şəkilçisi: yoldaş, əməkdaş, yurddaş, soydaş; -stan şəkilçisi: samitlə bitən sözlərdə şəkilçinin əvvəlinə ahəng qanununa uyğun olaraq ı, i, u, ü saitlərindən biri artırılır: Dağıstan, Türkmənistan, Monqolustan, Türküstan; saitlə bitən sözlərdə isə şəkilçi olduğu kimi qalır: Gürcüstan. -gil şəkilçisi: bacıngil, xalamgil, Əhmədgil və s.; -zadə şəkilçisi: xanzadə, bəyzadə, Axundzadə və s.;

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

İki cür yazılan şəkilçilər: kar samitlə bitən sözlərdə: -qan, -kən; cingiltili samitlə bitən sözlərdə -ğan, -gən şəkilçisi: çalışqan, yapışqan, döyüşkən, sürüşkən, deyingən və s.; -ağan, -əyən şəkilçisi: qaçağan, güləyən, küsəyən və s.;

Dörd cür yazılan şəkilçilər: -k1, -ki, -ku, -kü şəkilçisi: axşamk1, bildirki, səhərki, gündüzkü və s.; sifət və isim düzəldən -1, -i, -u, -ü şəkilçisi: darçını, badımcanı, narıncı, çərkəzi, armudu, gümüşü və s.; saitlə bitən sözlərdə bu şəkilçinin əvvəlinə y samiti artırılır: bənövşəyi, buğdayı, xurmayı, sürməyi və s.

Feil köklərindən isim və sifət düzəldən şəkilçilər:

Kar samitlə bitən sözlərdə: -q1, -ki, -qu, -kü şəkilçisi: asq1, seçki, pusqu, sürtkü və s.; -qın, -kin, -qun, -kün şəkilçisi: satqın, bitkin, tutqun, ötkün və s.; 5.3.2. cingiltili samitlə bitən sözlərdə: -ğ1, -gi, -ğu -gü şəkilçisi: çalğ1, vergi, vurğu, bölgü və s.; -ğın, -gin, -ğun, -gün şəkilçisi: qırğın, əzgin, yorğun, süzgün və s.

Rəqəmlə yazılan miqdar saylarına mənsubiyyət və hal şəkilçiləri əlavə edildikdə, şəkilçidən əvvəl defis qoyulur: 2-yə, 3-də, 5-i, 6-nın, 17-si, 20-dən. Rəqəmlərdən sonra ahəng qanununa görə sıra sayının şəkilçisi ixtisarla (-c1, -ci, -cu, -cü) yazılır: 2-ci, 3-cü, 6-cı, 10-cu.

Roma rəqəmlərindən sonra şəkilçi yazılmır: beşinci – V, onuncu – X və s.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı

Aşağıdakı hallarda sözlər bitişik yazılır:

bir vurğu ilə deyilən müxtəlif mənəli sözlər: arabir, balacaboy, beşillik, beşmərtəbəli, bugünkü, dilucu, əmioğlu, bacıoğlu, xalaoğlu, güləruz, günəbaxan,

hərgəcəki, köhnəfikirli, qalxanabənzər, qanunvericilik, qarasaçlı, qurultayqabağı, müxtəliflərəfli, özbaşınalıq, soyuqqanlı, ucdantutma, ümumbəşəri, yenifikirli və s.;

Eyni feil kökünün təkrarı və a, ə, ha bitişdiriciləri vasitəsilə yaranan mürəkkəb isimlər: qaçaqaç, kəsəkəs, gəlhagəl, tutatut, vurhavur və s.; Qeyd. Sözün kökü kar samitlə bitdikdə, ahəng qanununa görə a, ə; cingiltili samitlə bitdikdə isə ha bitişdiricisi yazılır. Gethaget sözü istisnadır.

Eyni sözün təkrarı və ba, bə bitişdiriciləri vasitəsilə yaranan mürəkkəb zərflər: addımbaaddım, aybaay, günbəgün, ilbəil və s.

Tərkibində aero-, aqro-, audio-, avia-, avto-, ekzo-, endo-, elektro-, foto-, makro-, mikro-, mini-, mono-, multi-, nano-, neo-, oksi-, oliqo-, paleo-, para-, post-, proto-, psevdo-, psixo-, stereo-, super-, tele-, termo-, trans-, ultra-, ümum- morfevləri olan mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: aeroklub, aqromüxtəliflik, audioəlaqə, aviasalon, avtopark, endoplazma, mikroçərrahiyyə, elektromaqnit, fotoçəkiliş, miniavtobus, monopredikativ, monokristal, multimilyonçu, nanotexnologiya, nanohissəcik, neofaşizm, neorealizm, oksitetrasiklin, oliqofreniya, paleoxəritə, paramaqnetizm, postsovet, psixonevroloji, postmodernizm, prototürk, stereotəsvir, superdövlət, supermarket, teletamaşa, termoaçar, transmilli, ultrasəs, ümumbəşəri və s.

Qeyd. Bu morfevlərin bəziləri xüsusi isimlərə qoşulduqda, defislə yazılır: trans-Asiya, trans-Avropa, trans-Avrasiya, trans-Qafqaz, paleoAzərbaycan, proto-Azərbaycan, ümum-Azərbaycan, ümum-Avropa və s.

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Tərkibindəki sözlərin səciyyəsiindən asılı olaraq aşağıdakı mürəkkəb sözlər defislə yazılır:

qoşa sözlər: adda-budda, aşıq-aşıq, az-maz, dedi-qodu, əziküzük, həlləm-qəlləm, kağız-kuğuz, qara-qura, qonaq-qara, sür-sümük və s.;

Tərkibində art-, eks-, əks-, kontr-, qeyri-, ober-, veb-, vitse morfemləri olan mürəkkəb sözlər: art-obyekt, eks-prezident, əks-səda, kontr-admiral, qeyri-adi, qeyri-iradi, ober-leytenant, veb-dizayner, veb-səhifə, vitse-admiral; İzafət birləşmələri: həddi-büluğ, külli-ələm, külli-ixtiyar, nöqteyi-nəzər, tərcümeyi-hal, tərzi-hərəkət və s.;

Mürəkkəb coğrafi sözlər: cənub-qərb, şərq-qərb, şimal-şərq və s.;

Tərkibində mənaca bir-birinə yaxın və ya əks anlayışları bildirən sözlər: ab-hava, adlı-sanlı, ağıllı-kamallı, az-çox, baş-ayaq, dərətəpə, dinməz-söyləməz, elə-belə, gec-tez, iki-üç, naz-qəmzə, nəvə-nəticə, ölüm-itim, pis-yaxşı, söz-söhbət, təhvil-təslim, ucsuz-bucaqsız və s.;

Ölçü vahidlərini bildirən isimlər: kiloelektron-volt, kilovat-saat, qram-kalori və s.;

Birinci tərəfi sifətin dərəcə əlaməti kimi işlənən açıq və tünd sözlərinin, eləcə də müəyyən mənə çaları bildirən ala sözünün iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sifətlər: açıq-sarı, tünd-göy, ala-seyrək və s. Qeyd. Tərkibində təhər morfemi olan sifətlər istisnadır: bu cür sözlər bitişik yazılır: göytəhər, sarıtəhər və s.

Köməkçi sözlərin yazılışı

İdi, imiş, ikən köməkçi sözləri adlardan (isim, sifət, say, əvəzlik), saitle bitən zərflərdən və feillərdən sonra

ayrı, samitlə bitən feillərdən sonra həm ayrı, həm də ilk saiti buraxılaraq, şəkilçilənmiş variantlarda bitişik yazılır: uşaq idi, uşaq ikən, uşaq imiş, gəlirkən, gəlirmiş, gəlməli idi, gəlməli ikən, gecə idi, gecə ikən, gəlməli imiş, gəlmiş imiş, gəlmişdi və s.

Qeyd. Saitlə bitən feillərdən sonra gələn bu köməkçi sözlər ilk saiti buraxılaraq, y bitişdiricisinin əlavəsi ilə bitişik də yazıla bilər: almalıydı, gəlməliydim, alaydım, alasıydım, gəlməliydim və s.

Qoşmalar iki cür yazılır:

Təkhəcalı qoşmalar (-can, -cən, -dək, -tək) aid olduqları sözə bitişik yazılır: dağacan, evəcən, küçəyədək, quştək və s.;

İkihecalı qoşmalar (ilə, kimi, qədər, ötrü, tək, üçün) aid olduqları sözdən ayrı yazılır: gəmi ilə, adam kimi, ondan ötrü, sənə tək, şagird üçün və s.

Qeyd. 1. İlə qoşması samitlə bitən sözlərdə ahəng qanununa uyğun olaraq -la, -lə şəklində bitişik yazıla bilər: qatarla, qələmlə və s. 2. Etibarilə, məqsədilə, münasibətilə, vasitəsilə sözləri bitişik yazılır.

Mənşəcə mürəkkəb olan bağlayıcılar bitişik yazılır: çünki, habelə, halbuki, həmçinin, hərçənd, hərəgah, nəinki, yaxud, yəni və s.

Tərkibi bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər ayrı yazılır: belə ki, buna görə, buna görə də, bunun üçün, bununla da, daha da, guya ki, həm də, odur ki, ona görə də, ona görə, onun üçün də, tutaq ki, və ya, və yaxud, kim ki, o zaman ki, onda ki və s.

Ədatlar aid olduqları sözlərdən ayrı yazılır: daha gözəl, dedim də, di get, ən yaxşı, gör ha, lap pis, sən ki və s. -mı, -mi, -mu, -mü; -sana, -sənə, -ca, -cə ədatları

aid olduqları sözlərə bitişik yazılır: Qəşəngdirmi? Oxudumu? A kos-kosa, gəlsənə, torbanı doldursana! Yaxşıca dincəldim. İndicə gəlmişik və s.

Eyni nidanın təkrarından əmələ gələn nidalar defislə yazılır: bəh-bəh, ha-ha-ha, pəh-pəh, uy-uy, vay-vay və s.

Müxtəlif sözlərdən əmələ gələn nidalar ayrı yazılır: ay aman, ay haray.

Birinci hərfi böyük yazılan sözlər

Ad, soyad, təxəllüs və ləqəb bildirən sözlərin (bəy, oğlu və qızı sözlərindən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Xan qızı Natəvan, Süleyman Sani Axundov, Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli, Mehdi Hüseynzadə, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə və s. Qeyd. Xüsusi isimlər cəm şəkilçisi qəbul etdikdə də böyük hərflə yazılır: Nizamilər, Füzulilər, Hacı Qaralar, Həzi Aslanovlar, Mehdi Hüseynzadələr və s.

Bədii əsərlərdə heyvanlara və cansız əşyalara verilən adlar böyük hərflə yazılır: Alapaça, Badə, Bəng, Bozdar, Qırat, Məstan və s.

Tarixi hadisələrin, dövrlərin, sülalələrin, eləcə də qədim yazılı abidələrin və s. adlarının birinci sözünün ilk hərfi böyük yazılır: Azadlıq meydanı, Çaldıran döyüşü, Dəmir dövrü, Orxon-Yenisey abidələri, Sasanilər dövrü, Səfəvilər sülaləsi, Şuşa qalası, Versal sülhü, Vətən müharibəsi, Yeddiillik müharibə və s. Belə mürəkkəb adlara fərqləndirici söz əlavə olunduqda, onun da birinci hərfi böyük yazılır: Orta Paleolit dövrü, Son Paleolit dövrü.

Ölkələrin, muxtar respublikaların, vilayət və diyarların rəsmi adlarının tərkibindəki bütün sözlərin ilk hərfi böyük yazılır: Azərbaycan Respublikası, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İran İslam Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası və s.

Səmavi kitabların, fəza cisimlərinin adları böyük hərflə yazılır: Quran, Bibliya, Əhdi-cədid, Əhdi-ətiq, İncil, Tövrat, Zəbur, Ülkər, Günəş, Ay, Yupiter, Saturn, Venera və s.

Ali dövlət vəzifələri – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri kimi yazılır. Dövlət orqanları (qurumları), birlik, cəmiyyət, akademiya, universitet, kollec, teatr, filarmoniya, siyasi partiya, tarixi günlər və s. bu kimi mürəkkəb adların bütün sözlərinin (adına, üzrə, və, yanında, qarşı və s. bu kimi yardımçı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Yeni Azərbaycan Partiyası, Azərbaycan Respublikasının Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidməti, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti, Ağstafa Rayon Təhsil Şöbəsi və s.

Qeyd. 1. Dövlət rəmzlərinin, həmçinin tərkibində gün sözü olan və təqvimə düşən əlamətdar günlərin adlarında bütün sözlər böyük hərflə yazılır: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni, Beynəlxalq Ana Dili

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Günü, Beynəlxalq Qadınlar Günü, Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və s.

2. Məşhur tarixi gün və bayram adlarında yalnız birinci sözün ilk hərfi böyük yazılır: İyirmi yanvar, İyirmi səkkiz may, Səkkiz mart, Qurban bayramı, Novruz bayramı və s. Həmin günlər rəqəmlə göstərilərsə, 20 Yanvar, 28 May, 8 Mart və s. rəqəmdən sonrakı birinci sözün ilk hərfi böyük yazılır.

3. Azərbaycan Respublikasının səhiyyə naziri, Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı naziri tipli mürəkkəb adlarda sahə (səhiyyə) və vəzifə (nazir) bildirən söz kiçik hərflə yazılır.

4. Tərkibində lisey, gimnaziya, vəqf, məktəb, fakültə, şöbə sözləri olan mürəkkəb adlarda ilk söz böyük, sonrakı sözlər kiçik hərflə yazılır: Avropa liseyi, Dəyanət vəqfi, Humanitar fənlər gimnaziyası, Humanitar siyasət məsələləri şöbəsi, Uşaq-gənclər şahmat məktəbi, BDU-nun Filologiya fakültəsi, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsi və s.

5. Tərkibində okean, dəniz, çay, göl, şəhər, rayon, qəsəbə, kənd, prospekt, meydan, küçə, xiyaban, saray, qala, türbə, qoruq, boğaz, düz, ada, burun, körpü, düzənlik, dağ, səhra, dərə sözləri olan adlarda ilk söz böyük hərflə yazılır: Sakit okean, Xəzər dənizi, Qara dəniz, Kür çayı, Baykal gölü, Bakı şəhəri, Salyan rayonu, Şüvəlan qəsəbəsi, Hökməli kəndi, Neftçilər prospekti, Azadlıq meydanı, Əhməd Cavad küçəsi, Şəhidlər xiyabanı, Sədət sarayı, Ramana qalası, Möminə xatun türbəsi, Şirvan qoruğu, Dardanel boğazı, Mil düzü, Nargin adası, Xudafərin körpüsü, Culfa düzənliyi, Kəpəz dağı, Qaraqum səhrası, İynə burnu.

Fəxri adların özək hissəsini təşkil edən ilk söz böyük hərflə, sonrakı sözlər kiçik hərflə yazılır: Əməkdar müəllim, Əməkdar incəsənət xadimi, Xalq şairi və s. Qeyd. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı mürəkkəb adlarında hər üç söz böyük hərflə yazılır.

Orden, medal, bədii əsər, opera, balet, kinofilm, qəzet, jurnal, kinoteatr, mehmanxana, nəşriyyat, kafe, restoran və s. adları dırnaqda və birinci sözü böyük hərflə yazılır: “Vətənə xidmətə görə” ordeni, “Dövlət qulluğunda fərqlənməyə görə” medalı, “Ata və oğul” povesti, “Yeddi gözəl” baleti, “Uzaq sahillərdə” filmi, “Azərbaycan” qəzeti, “Cücələrim” kafesi, “Bahar” mağazası, “Badamlı” mineral suyu və s.

Qeyd. Dırnaqda yazılan belə adlara artırılan şəkilçi dırnaqdan kənarında yazılır: “Xalq qəzeti”nin bugünkü nömrəsi, “Yeddi gözəl”in ilk tamaşası və s. 8.9. Mirzə, hacı, şeyx, seyid, şah, sultan, bəyim və s. sözlər rütbə, ləqəb və titul bildirib, aid olduğu sözlərdən əvvəl gəldikdə böyük hərflə, sonra gəldikdə isə kiçik hərflə yazılır: Hacı Qara, Mirzə Fətəli, Nadir şah, Seyid Əzim, Sultan Süleyman, Şah İsmayıl, Şeyx Nəsrullah və s.

Qeyd. Ağa, bəy, xan, xanım sözləri insan adlarının tərkib hissəsi kimi işləndikdə bitişik yazılır: Ağacavad, Ağabəy, Əlibəy, Xanoğlu, Böyükxanım və s. Həmin sözlər adlara qoşularaq titul kimi və ya hörmət məqsədilə işləndikdə isə ayrı yazılır: Abbasqulu ağa Bakıxanov, Nəcəf bəy Vəzirov, Fətəli xan Xoyski, Fatma xanım Kəminə və s.

İxtisarlar və qısaltmalar

İxtisar və qısaltmalar aşağıdakı kimi yazılır:

Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya

Tam ixtisarlar (akronimlər) və qısaltmalar aid olduqları sözlərə uyğun olaraq böyük hərflə yazılır: Azərbaycan Respublikası - AR, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı - BMT, Milli Məclis - MM və s.;

Tam ixtisarlar (akronimlər) ümumi isimlərə aid olduqda kiçik hərflə yazılır: metr - m, cild - c, və sairə - və s., və başqaları - və b.

Yarımçıq ixtisarlar aid olduqları sözlərə uyğun olaraq, böyük və ya kiçik hərflərlə, mürəkkəb adların tərkib hissələri isə bitişik yazılır: akademik – akad., doktor – dok., dosent - dos., professor – prof., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı - Azərnəşr və s.

İxtisarlara (akronimlərə) əlavə edilən şəkilçilər son səsin tələffüzünə uyğun olaraq yazılır: AMEA-dan, MDB-nin, UNESCO-nun, İSESCO-da, BDU-ya və s.

Sözün sətirdən sətərə keçirilməsi

Sözlər sətirdən sətərə hecalarla keçirilir: və-tən, mək-təb-li-lər və s. Sözün bir saitdən ibarət olan hecasını sətrin sonunda saxlamaq və ya yeni sətərə keçirmək olmaz: a-ilə, a-zadlıq, iddi-a və s. Bu qəbildən olan sözlər sətirdən sətərə bu şəkildə keçirilir: ai-lə, azad-lıq, id-dia və s.

Saylar rəqəmlə yazıldıqda, onlara artırılan şəkilçilər sətirdən sətərə keçirilmir: 5-cilər, 7-ci, 9-da və s.

Mürəkkəb ixtisarlar və onlara artırılan şəkilçilər sətirdən sətərə keçirilmir.

Ad və ata adlarının bir hərfdən ibarət qısaltmalarını (M.F.Axundzadə, M.S.Ordubadı, Y.V.Çəmənəminli və s.) sətrin sonunda saxlamaq olmaz.

Durğu işarələri yeni sətərə keçirilmir.

Terminlər Lüğəti

- İşgüzar söhbət - müəyyən suallar, yaxud problemlərlə əlaqədar informasiya, yaxud fikir mübadiləsidir.
- İşgüzar danışıqlar-maraqlı tərəflərin ünsiyyəti prosesində razılaşdırılmış qərar qəbul edilməsinin əsas vasitəsidir.
- İşgüzar müşavirə -problemlərin mütəxəssislər qrupu tərəfindən kollektiv müzakirəsi üsuludur.
- İşgüzar məktublaşma - mətnin xüsusi üsulla ötürülməsi ilə əlaqədar müxtəlif məzmunlu sənədlərin ümumiləşdirilmiş adıdır.
- kanonik məqam - danışan tərəflər bir yerdə olur, bir-birilərini görürlər və eşidirlər.
- kommunikativ (ünsiyyət) funksiya- Dilin və nitqin ünsiyyətə xidmət etməsidir.
- Dil – ünsiyyətin işarələr sistemidir, və yaxud ünsiyyət işarələrinin sistemidir.
- Nitq – dil işarələrinin informasiyanın tələbinə müvafiq olaraq, onun qanunauyğunluqları ilə düzülüşüdür.
- bəlağət - gözəl, aydın danışma qabiliyyəti, natiqlik haqqında elm, danışmaq etikası - insanların bir-biri ilə münasibətlərini tənzim edən danışmaq normaları.
- daxili nitq - səslənməyən, danışanın özü ilə əlaqələndən, səssiz, lal nitq.
- dialoq - (yunanca dialoqos) – iki adamın nitqi.
- diskussiya - latın mənşəli “diskussiya” (diskussio) sözü olub “araşdırmaq”, “təhlil etmək”, “tədqiqat aparmaq” deməkdir.

- evfemizm - yaxşı danışmaq, hər hansı bir sərt mənanı yumşaltmaq, münasib olmayan söz və ifadə əvəzinə yumşaq, nəzakətli söz və ifadələr işlətmək. Məs.: “Məni başa düşmədiniz” əvəzinə “Deyəsən, fikrimi sizə çatdırı bilmədim” və s. “yox” əvəzinə “xeyr”, “düz deyil” əvəzinə “həqiqətə uyğun deyildir” işlətmək və s.
- Evfuizm - həddindən artıq dəbdəbəli, təmtəraqlı nitq. emosional rəng – danışanın hissləri və iradəsi ilə bağlı olub sözlərə, ifadələrə əlavə olunan məna çaları, incə məna fərqi.
- Etiket - ritual (fransız) (etiquette) nitq etikası – qəbul olunmuş danışmaq formaları.
- elmi-bəlağət-natiqlik – fikri gözəl, səlis ifadə etmək haqqında elm elmi-bəyan - ritorika, bəlağət elmi;
- elmi nitq mədəniyyəti – elmi əsərlərin, mətnin, danışığın dinləyici və oxucuya zehni və estetik təsiri.
- genetik nitq - əl və bədən hərəkəti vasitəsilə yaranan ünsiyyət, kommunikativ aktın bir hissəsi.
- fəsaht - gözəl, aydın danışmaq qabiliyyəti
- xitabət - natiqlik sənətindən bəhs edən bir şöbə.
- nitq aktı - müəyyən məqsədlə danışan və dinləyənin ünsiyyəti şəklində nitq parçası
- nitqin emosionallığı – nitqin dinləyicinin emosiyalarına təsir etməklə onda müəyyən hisslər oyada bilməsi qabiliyyəti
- nitq parçası - daxili formaya malik olan, struktur-semantik cəhətdən vəhdət təşkil edən nitq parçası. Məsələn, cümlə, abzas

- nitqin sürəti – müəyyən zaman ərzində nitqin sürəti. Yavaş, adi, sürətli nitq. Bütün hallarda sözlərin tam və aydın tələffüzü başlıca göstəricidir.
- nitq texnikası – üç cəhət nəzərdə tutulur: tənəffüs, səs və tələffüz.
- nitq təqtisi – ifadənin ritmik – intonasiya vasitəsilə ayrılı bilən ən kiçik mənalı hissəsi.
- intellektual nitq – informasiyanın verilməsi məqsədilə məntiqə əsaslanan nitq. interpretasiya – izahetmə
- inversiya - ifadəliliyi yaratmaq, üslubi effekti artırmaq məqsədilə cümlənin qəbul olunmuş işlək sırasının pozulması
- iyerarxiya - nitq etiketində yaş və vəzifə üstünlüyü. Məs.: yaş və vəzifəcə özündən böyüklərə “sən” əvəzinə “siz” deyə müraciət olunması
- jarqon - hər hansı bir məqsədlə fikrin başqalarından gizlədilməsi üçün adamların yaratdıqları uydurma süni dil
- kommunikasiya – ünsiyyət, ümumi, şərikli ünsiyyət
- orfoepiya - dilçiliyin ədəbi tələffüzü öyrənən və müəyyənləşdirən bölməsi
- polemika - yunan mənşəli söz (polemikos) olub hər hansı bir sahədə (siyasət, din, fəlsəfə, incəsənət və s.) söz və fikir çəkişməsi
- Poliloq - (yunanca polu – çox, loqos – nitq) – söhbətdə iştirak edən çox adamın nitqi, mükaliməsi
- replika - dialoq iştirakçılarının hər birinin qısa nitqi

- ritor - (yunanca thetor), orator, Qədim Yunanıstan və Romada natiq mənasını verən söz
- ritorika - natiqlik elmi, sənəti haqqında nəzəriyyə, fəsahtli və bəlağətli nitq
- spontan - təbii nitq, təşkil olunmamış, bədahətən
- süxəndan - söz ustası, gözəl danışan
- suxənvər -dil vahidlərinin köməyi ilə müəyyən məlumatı bildirmə, xəbər vermə
- ziyalı nitqi - yazıçılar, müəllimlər, aktyorlar, radio və televiziya işçiləri, jurnalistlər və bədii qiraət ustalarının nitqi, danışığı
- Gəhri-bəyan – izah, aydınlaşdırma, anlaşma, açıq söyləmə
- tautologiya - (yunanca tавто – həmin, özü, loqos – soz) cümlədə eyni və mənacə yaxın olan sözlərin təkrarlanmasından yaranan artıqlıq. Məs.: atəşkəsi kəsmək, geyimi geymək, tamaşaya tamaşa etmək, başlamağa başlamaq və s.

Müəlliflər haqqında məlumat

Salayeva Nigar Nazim qızı 1983-cü il sentyabr ayının 22-də Bakı şəhərində anadan olub.

2004-cü ildə Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsini “Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi” ixtisası üzrə bitirib.

2017-ci ildə Bakı Dövlət Universitetini Filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirərək Dilşünaslıq (Ümumi dilçilik) ixtisası üzrə magistr dərəcəsi almışdır.

2004-2011-ci illərdə Bakı Kompüter Mərkəzində müəllim, menecer vəzifələrində çalışıb.

2011-ci ildən Azərbaycan Texniki Universiteti nəzdində Bakı Dövlət Rabitə və Nəqliyyat Kollecinə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənn birləşməsi komissiyasında müəllim vəzifəsində çalışır.

2 dərsləyin, 1 dərş vəsaitinin və 3 ixtisas üzrə tədris proqramının müəllifidir.

Fərəcova Güluzur
Balamirzə qızı
1976-cı ilin iyun
ayının 11-də
Sabirabad şəhərində
anadan olub.

1998-ci ildə
Azərbaycan Dövlət
Pedaqoji
Universitetinin
Filologiya
fakultəsini
«Azərbaycan dili və
ədəbiyyatı
müəllimiyyəti» ixtisası
üzrə bitirib.

1998-2002-ci illərdə Sabirabad şəhər Nizami Gəncəvi adına 5 saylı tam orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi vəzifəsində çalışıb.

2002-ci ildən Sabirabad Dövlət Sosial-İqtisadi Kolləcində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənn birləşməsi komissiyasının sədri vəzifəsində çalışır.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı. Bakı.
2. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı.
3. N.Məmmədli Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2021.
4. M.İsmayılova Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. Bakı, ADPU, 2016.
5. N.N.Salayeva «Etika və psixologiya»: Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri üçün dərslik. Birinci nəşr. Bakı–2020, "MSV NƏŞR" nəşriyyatı, 256 səhifə, şəkilli
6. Ç. Qəhrəmanova. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərslik. Bakı, 2023.
7. T.Əbdülhəsənli, A. Hüseynova İşgüzar Azərbaycan dili. (dərs vəsaiti). Bakı, 2006.
8. Ş.Balakişiyev, İ.Namazov “Əməli yazı nümunələri”. Bakı, 2006.
9. N.Abdullayev, Z.Məmmədov Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2008.
10. S. Həsənova. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat (dərslik) Bakı, 2005.
11. N.Səlimova İşgüzar yazışmalar. Metodik vəsait. Azərbaycan dilində. Bakı, 2017.

12. Cəfərov V. Diplomantik etiket və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2009.
13. A.Bayramov, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti, Bakı 2015
14. N.Abdullayev Nitq mədəniyyətinin əsasları. B., ADPU, 2008. 334 s
15. N.Abdullayev Nitq mədəniyyətinin əsasları: dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2018. 328 s.
16. N.Abdullayev Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri. B., ADPU, 2008. 150 s

Rus dilində

1. Десяева Н.Д. Академическая коммуникация. Учебник. Москва, 2019.
2. Левченко В.В., Агрикова Е.В., Воронина М.А. Формирование навыков академической коммуникации. Москва, 2017.
3. Ломовицкая В.М. Истории изучения научных коммуникаций. Учебник. Москва, 2017.
4. Скибицкая, И. Ю. Деловое общение: учебник и практикум для вузов / Москва: Издательство Юрайт, 2024.

İnternet resursları

1. [https://mospolytech.ru/sveden/files/B1.1.05_Osnovy_d elovoy_kommunikacii.pdf](https://mospolytech.ru/sveden/files/B1.1.05_Osnovy_d_elovoy_kommunikacii.pdf)
2. https://infoneeds.kubsu.ru/infoneeds/file_export.do?fid=4066492
3. https://www.gasu.ru/sveden/files/450301fil-412/RPD_b1o07_450301fil.pdf

Salayeva Nigar Nazim
Fərəcova Güluzur Balamirzə

**Azərbaycan dilində işgüzar
və akademik kommunikasiya**

**Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin
tələbələri üçün dərslik**

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surəti çıxartmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir. Bu dərsliklə bağlı irad və təkliflərinizi oktay.salayev@gmail.com elektron ünvanına göndərməyiniz xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

Naşir: Mayıl Mayılov
Dizayner: Jalə Əliyeva
Texniki redaktor: Arzu Salayeva

Yığılmağa verilmişdir: 18.02.2024.

Çapa imzalanıb: 23.02.2024

Hesab – nəşriyyat həcmi. Fiziki çap vərəqi 19.

Formatı 60x84 1/16. Səhifə 196. Ofset kağızı. Ofset çapı.

Tiraj 300 nüsxə, Qiyməti müqavilə ilə."CLASS PRINT
MMC" mətbəəsində çap olunmuşdur.

Tel.: +994 55 640 00 94